Norra Ängby

– Ett småstugeområde som är 1900-talshistoria

Sofia Bard

Växjö Universitet
C-uppsats i Konst och bildvetenskap
Vid institutionen för pedagogik
Avdelningen för bild, musik och kulturpedagogik
Handledare: Ann Katrin Pihl Atmer
Höstterminen 2005

Förord

Jag är uppvuxen i Bromma Kyrka, som ligger i Stockholms kommun i stadsdelen Bromma. På ena sidan Bromma Kyrka breder flygfältet ut sig. På andra sidan ligger Eneby och Norra Ängby småstugeområden. I Norra Ängby skola förenades barnen från Bromma Kyrka, Eneby och Norra Ängby. Där fick vi lära oss om ändmoräner, runstenar och vikingagravar som fanns i området. Vi fick lära oss om Stockholms äldsta kyrka, Bromma Kyrka, från 1100-talet. Vi fick läsa om det största sammanhängande egnahemsområdet med arbetarvillor i Norra Ängby som byggdes på 1930-talet och hur några år senare ett av funkisens mest karaktäristiska områden byggdes i Södra Ängby på andra sidan Bergslagsvägen. Mot den här bakgrunden skriver jag min uppsats.

Jag vill tacka de familjer som så vänligt släppt in mig i sina hem för att studera villorna. Jag vill också tacka personal på småstugebyråns arkiv i Tekniska nämndhuset som letat fram material som säljbroschyrer.

Sofia Bard
Stockholm 7/1 2006

INNEHÅLLSFÖRTECKNING:

1	INLEDNING		4
1.1	Syfte och frågeställning		4
1.2	Teori		4
1.2.1	Småstugeområde – trädgårdsstad		4
1.2.2	Byggnadsstilar		6
1.2.3	Stavenow-Hidemarks villabegrepp		7
1.3	Metod		9
1.4	Använda källor och litteratur		10
1.5	Begreppsdiskussion		11
2	BAKGRUND		12
2.1	Befolkningssituationen i Stockholm vid sekelskiftet 1900		12
2.1.1	Trångboddheten i Stockholm		13
2.2	Sammanfattning		15
3	BOSTADSPOLITISKA ÅTGÄRDER		16
3.1	Var trångboddheten en fråga som Stockholms stad borde lösa?		16
3.2	Staten agerar för att lösa bostadsfrågan - Den tidiga egnahemsrörelsen		17
3.3	Staden agerar för att lösa bostadsfrågan – Lantegendomsförvärven		18
3.3.1	Tomträtt		19
3.3.2	De privata byggarna visar vägen		20
3.3.3	Egnahemslån		21
3.3.4	Småstugebyrån bildas		22
3.3.5	Villkor för småstugebyggande		23
3.3.6	Standardiseringssystemet		23
3.3.7	Kommunikationer		24
3.3.8	Trädgårdsstädernas utveckling efter lantegendomsköpen		25
3.4	Sammanfattning		25
4	SMÅSTUGORNAS KARAKTÄR		27
4.1	Egnahemslitteraturen		27
4.1.1	Ragnar Östberg: Ett hem – dess tillbyggnad och inredning		27
4.1.2	Rudolf Enblom: Ett hem på landet – en rådgivare för byggherrar		28
4.1.3	G H Sandberg: Om villor och egnahemsbyggnader		28
4.2	Småstugebyråns hustyper		29
4.2.1	Hustyper som förekommer i Norra Ängby		30
4.3	Sammanfattning		35
4	FÄLTSTUDIER		36
5.1	Området Norra Ängby		36
5.2	Fältstudie 1	Bronsluren 8	36
5.3	Fältstudie 2	Bronsyxan 5	38
5.4	Fältstudie 3	Långbågen 13	40
5.5	Fältstudie 4	Nitnageln 15	42
5.6	Fältstudie 5	Stridsyxan 2	44
5.7	Sammanfattning och jämförelse		45
5.7.1	Stildiskussion		47
6	SLUTDISKUSSION		49
7	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING		51

1. INLEDNING

”Ängbyborna trampar på uråldrig mark” skrev Edvard Bolin i Norra Ängbys trädgårdstidnings 60-årsjubileumsgåva, och syftade på de fornlämningar som finns i området. Idag skulle man kunna inleda: Norra Ängbyborna trampar på mark som är ett område av riksintresse för kulturminnesvården. Att Norra Ängby och dess kulturhistoriskt värdefulla miljöer beskrivs på detta sätt vittnar om områdets historik. Norra Ängby ligger i Stockholms kommun och i stadsdelen Bromma en mil nordväst om Stockholm. Norra Ängbys småstugeområde byggdes ut mellan 1930 och 1938 och är Stockholms största sammanhängande småstugeområde. Som ett led i den bostadspolitik som bedrevs under 1900-talets första decennier förvärvades mark utanför staden, där arbetarna kunde bygga egna hem. Genom förmånliga lån och ett omfattande eget arbete kunde arbetarna skaffa egna bostäder i staden utkant.

1.1 Syfte och frågeställning

Mitt syfte är att beskriva området Norra Ängby. Jag vill ta reda på hur stugorna är ett resultat av den bostadspolitik som bedrevs efter förra sekelskiftet. Vilka åtgärder gjordes för att skaffa bostäder åt de mindre bemedlade? Vad ligger i begreppen egnahem och småstugor? Hur ser villorna i de här områdena ut vad avser exteriör och planlösning? Tidsmässigt byggdes småstugorna i Norra Ängby när funktionalismen precis slagit igenom. Kan man se drag av funktionalism i villorna eller är arkitekturen inspirerad av tidigare 1900-talsstilar som nationalromantik och 20-tals klassicism?

1.2 Teori

1.2.1 Småstugeområde – trädgårdsstad

Trädgårdsstaden kom att utvecklas efter Ebenezer Howards projekt Letchworth i England.[1] Trädgårdsstadens stadstyp kännetecknas av en viss täthet, låga hus med trädgårdar, gator, torg och öppna platser. Howards grundidé var att sammanfoga stad och land till en ekologisk enhet där självständiga och självförvaltade städer skulle vara fria från markspekulation och klassmässig segregation. Den svenska trädgårdsstaden är mindre enhetlig och mindre stadsmässig än till exempel den engelska, men däremot är den mer luftig, öppen och

[1] Rådberg, Johan *Den svenska trädgårdsstaden* 1994 s 9-10

omväxlande. Husen i den svenska trädgårdsstaden är också målade i ljusa lätta färger vilket ger ett luftigt och livligt intryck i den växtbeklädda trädgården.[2] I den svenska trädgårdsstaden samsas olika typer av hus på samma yta radhus, flerfamiljshus, dubbelhus, och friliggande en- och tvåfamiljshus. Husen har också nästan alltid en ljusmålad träpanel. Trädgårdsstädernas höjdpunkt i svensk byggnadshistoria är mellan 1905-1930.[3] Husen byggdes från början för de mindre bemedlade i samhället, men har efter hand blivit otroligt attraktiva, något som kan ses som ett mått på områdenas kvaliteter med närhet till stad och kommunikationer och ett väl utvecklat socialt system med skolor, sjukvårdsmöjligheter och handel.
Torget är centralt i trädgårdsstaden. Småstadstorget i den svenska trädgårdsstaden härstammar från Raymond Unwins tankar om *the village green*. Marknadstorget är förebild för trädgårdsstadens samlingsplats. Kullerstenarna på marknadstorget byttes ut mot en planterad yta i mitten av torget. I trädgårdsstaden med ett begränsat antal invånare fick handeln underordnad betydelse på torget och endast några enstaka affärer finns i byggnaderna runt omkring torget. Rådberg beskriver i *Den svenska trädgårdsstaden* (1994) det ideala trädgårdsstadstorget med en avlång och rätvinklig planform, där torgytan upptas av en plantering. Torget har utmed alla sidor sammanbyggda längor av radstående hus i två våningar, där bottenvåningen upptas av butiker.[4]

1.2.2 Byggnadsstilar

I början av förra sekelskiftet byggdes villor med inspiration från de rådande stilarna nationalromantik, 20-tals klassicism och funktionalism. Mellan 1910 och 1920 växte sig nationalromantiken stark i Sverige. Stilen karaktäriseras av småspröjsade fönster, fasader i rött tegel med murade detaljer, kantiga burspråk, höga branta tak i enkupigt tegel och detaljer i mursten och smidesjärn.[5] En tung, mörk allmogeinspirerad träarkitektur med branta sadeltak växte fram i villorna.[6] Inspirationen hämtades av Carl Larssons *Ett hem* och verket *Svenska Allmogehem*. Rummen i villorna är asymmetrisk placerade och villans form är mer organisk mot hur formen var under tidigare epoker.[7] De småspröjsade fönstrena betonades gärna genom att målas vita.[8] Villor med puts är ljusa, gråa eller blekt gula medan villor med träpanel

[2] Rådberg, 1994, s 10
[3] Ibid., s 11
[4] Ibid., s 139
[5] Lepasoon, Urve *Byggnaders särdrag: stilhistorisk handbok 1880-1960*, 1994, s 38
[6] Björk, Cecilia & Reppen, Laila *Så byggdes staden,* 2000, s 96
[7] Rådberg, 1994, s 42
[8] Björk & Reppen, 2000, s 96

är mörka, rödfärgade eller tjärbruna, med vitmålade lister. Dörrar och fönster är vita, bruna eller gröna eller målade i en kraftig kulör.[9]

På 1920-talet växte en klassicistisk arkitektur fram. 20-tals klassicismen kännetecknas av en slät fasad med olika mättade färger i gult, rödgult, rödbrunt, grågult, grågrönt och varma jordfärger. I avvikande färg målades pilastrar, fönsteromfattningar, portaler och dekorativa ornament som girlanger. Dörrarna är ofta bruna eller grågröna och fönstrena varma grå. Fönstrena är tvåluftsfönster med sexspröjsade rutor. Fasaden kunde gärna ha en markerad gavel med en fronton och en utsmyckad entré. Taket var brant täckt med plåt eller tegel.[10] På 20-talet förekom villabyggandet i stor omfattning med inspiration från mönsterböcker och med monteringsfärdiga trähus. För villan blev herrgården en förebild där man byggde upp fasaden symmetriskt med en tydlig mittaxel. 20-talsvillorna var ofta klädda med en stående locklistpanel som var målad med gul eller gröngrå oljefärg. Snickerierna var målade i brutet vitt eller en nyans mörkare än fasadens färg.[11] Vanligt var också fönsterluckor i brunt, vitt eller grågrönt. Vid sidan om de oljefärgade villorna förekom också rödfärgade villor med vita lister. [12]

På 1930-talet slog funktionalismen igenom. Fasaderna blev slätputsade och ljusa, utan ornament eller omfattningar runt fönster. Fönstersnickerier fick samma färg som fasaden. Taket var ofta platt, med ingen eller enkel takfot.[13] Vid sidan om de typiska funkisvillorna med ljus puts byggdes också den traditionella trävillan med locklistpanel. Fönstrena var två- eller treluftsfönster utan spröjsar. Fönstrena var också ofta ihopkopplade till fönsterband. Putsvillans tak var platt medan trävillans tak är ett flackt sadeltak.[14] Entrédörren är ofta fernissad och taket är flackt med svartmålad plåt. [15]

Sammanfattningsvis hade nationalromantikens villor en mörk allmogeinspirerad arkitektur med branta sadeltak, småspröjsade fönster, en organisk villaform och villor med träfasad var ofta mörka, rödfärgade eller tjärbruna. Villan under 20-talsklassicismen hade herrgårdsvillan som förebild. En tydlig mittaxel, stående locklistpanel målad i gul eller gröngrå oljefärg och sexspröjsade fönster med fönsterluckor var vanligt under 1920-talet. Under funktionalismen

[9] Rådberg, 1994, s 42
[10] Ibid., s 44
[11] Björk & Reppen, 2000, s 99
[12] Rådberg, 1994, s 50
[13] Ibid., s 52
[14] Björk & Reppen, 2000, s 101
[15] Rådberg, 1994, s 58

växte den traditionella trävillan sig stark med fönster utan spröjsar, flacka sadeltak och locklistpanel som karaktäristika.

1.2.3 Stavenow-Hidemarks villabegrepp

Elisabet Stavenow-Hidemarks idéer i avhandlingen *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925* (1971) bygger på ett antal begrepp som beskriver hur villor har gestaltats under perioden 1900-1925. På underlag av ett stort antal villor för hon samman vissa viktiga inslag i olika bostäder. Visserligen är hennes underlag bestående av specialritade villor men metoden har ändå bedömts kunna användas även på mitt material.

I begreppet *läget* berör Stavenow-Hidemark den terräng som villorna lades på. De tidiga svenska villastäderna lades ofta i starkt kuperad terräng. Småstugeområdena Enskede och Storängen ligger däremot på platt lerjord respektive ängsmark. Villastäder med individualistiskt mönster lades gärna i kuperad terräng för att avgränsa synfältet och göra villan mer privat i förhållande till dess grannar. Att vegetationen kunde behållas resulterar också i att området såg mer färdigt ut och man inte behövde vänta på att vegetationen skulle komma igång.[16]

Stavenow-Hidemark beskriver också *grunden* och hur den kan förstärka uttrycksfullheten i huset och exemplifierar med hur en brant eller stenbunden terräng kunde förstärkas genom en hög grund av natursten. Grundens material och färg blir en del av fasadens uttryck. Begreppen *muren och väggen* berör hur grunden möter väggen. Till skillnad från de gamla timmerhusen med liggande virke, kunde trähusens panel, i början av 1900-talet, ta sats från olika nivåer. Detta betydde att man kan låta exempelvis källarfönster ligga mellan grunden och väggen, och slå sönder sockelns horisontallinje. Om grunden var ojämn kunde detta visa sig i en asymmetri i fönstrena. *Skorstenen* är ett avslut på vad Stavenow-Hidemark kallar villans asymmetriska komposition och visar var härden finns. Enligt svensk sed har skorstenssocken placerats i mitten av huset för att spara energi och ge alla rum i huset värme.[17]

Stavenow-Hidemark beskriver också *planfiguren* där de tidiga decennierna under 1900-talet karaktäriserades av villor med öppen planlösning. En sluten planlösning gav däremot billigare byggnadskostnader och en sammanhållen huskropp blev billigare att värma upp.

[16] Stavenow-Hidemark, 1971, s 180
[17] ibid., s 180-182

Stavenow-Hidemark beskriver vidare hur man i början av 1900-talet ofta använde den kvadratiska och den rektangulära husformen. *Taket* på ett hus med kvadratisk plan hade ofta ett mycket brant nedre takfall, detta för att man skulle kunna utnyttja övervåningens yta bättre. Den rektangulära husformen användes framförallt flitigt under 10 och 20-talen. Branta sadeltak och brutna tak förekom jämsides under perioden, men det brutna taket tillät en större användning av utrymmet på övervåningen. Man kunde använda hela utrymmet och ändå ha våningen förlagd under taket. Branta sadeltak fick ofta kupor vid sovrummen.[18]

Under begreppet *verandan* beskriver Stavenow-Hidemark framförallt tre olika typer av verandor. Verandor i hörn hade man ofta i de oregelbundna planformerna, för att inte ta upp ljus från rummen innanför. 1920 var det vanligt med inbyggda glasverandor. Även indragna verandor förekom under tiden, dessa kallas loggia. Här berör Stavenow-Hidemark olika typer av *träfasader*. Under början av 1900 blev den stående träpanelen vanligare än der liggande timmerpanelen som använts tidigt i svenska stugor. När det gäller *färg* beskriver Stavenow-Hidemark att i början av 1900-talet var röd och brun färg vanlig och detta fortsatte efter 1920-talet. På 1920-talet blev det även vanligt med ljusa oljefärger. När det gäller *fönster* beskriver Stavenow-Hidemark hur det, i början av 1910-talet, spröjsade sexrutade tvåluftsfönstret kom tillbaka. Vad det gäller senare visade Bygge och bo-utställningen 1927 i Äppelviken att ospröjsade fönster börjad dyka upp på villorna, något som var ett tidigt drag av modernism.[19]

Stavenow-Hidemark beskriver *hallens* användningsområden. Från att ha haft mer karaktär av ett sällskapsrum med stolar och en öppen spis där man kunde samlas till att efter sekelskiftet få mer karaktären av en tambur. Vid begreppet *interiörens öppenhet* diskuterar Stavenow-Hidemark hur rumsgränserna är markerade. En öppen planlösning kunde ha stora valv eller skjutdörrar. Skjutdörrarna placeras vanligen mellan salong och matsal. Stavenow-Hidemark diskuterar var *eldstaden* eller *härden* är placerad i huset. I svenska hus hade det varit vanligt att placera härden mitt i huset. Detta kan man se på var skorstenen är placerad och därav var murstockarna ligger. När centralvärmen kom minskade betydelsen av skorstenens läge.[20]

Stavenow-Hidemark beskriver hur *sängkammaren*, enligt Ragnar Östbergs tankegång, under 1900-talets början gärna lades mot öster eller möjligen söder. Vidare beskriver hon hur sängkammaren gärna placerades en bit in på den övre våningen för att undvika snedtak i

[18] Stavenow-Hidemark, 1971, s 182-184
[19] Ibid., s 184-188
[20] Ibid., s 188-192

interiören. I anslutning till sängkammaren lades gärna också ett tvättrum samt en balkong för att kunna vädra sängkläder. Övriga sovrum lades gärna runt en stor hall i övervåningen. Angående *barnkammaren* beskriver Stavenow-Hidemark hur barnets rum uppmärksammades under början av 1900-talet i de borgliga bostäderna. Att barnen inte skulle sova i samma rum som det lekte, resulterade i att man ansåg att barnen skulle ha ett lekrum. Vidare ansåg man att även barnens sovrum skulle ligga mot öster eller söder. I egnahemsvillorna, där det endast fanns ett par rum och kök, sov ofta de små barnen i föräldrarnas sovrum och begreppet barnkammare blir mindre betydelsefullt. [21]

I enlighet med hur Östberg resonerar, beskriver Stavenow-Hidemark hur *köket*, skafferi och tjänarrum ofta lades mot norr. I större villor förekommer också *jungfrukammare*. Jungfrukammaren låg antingen i anslutning till köket eller i övre plan. Innan vatten och avlopp infördes i husen och tjänares arbete också innebar att bära hinkar till övervåningen lades ofta jungfrukammaren på den övre våningen med en servicetrappa till köket. Under rubriken *uppvärmning och sanitet* diskuterar Stavenow-Hidemark vilket typ av värme som användes och var badrummet låg i villan. Tidpunkten då man införde centralvärme, wc, varmvatten och badrum är enligt Stavenow-Hidemark olika mellan olika samhällsklasser. I de hus där inte centralvärme inrättades, värmdes huset upp med kakelugnar. 1922 byggdes fortfarande villor i Enskede med endast uppvärmning från kakelugnar. Under rubriken *villan som färdig produkt* diskuteras hur huset fungerade i färdigt tillstånd t.ex. var i huset som den naturliga samlingsplatsen fanns. Var det som i de tidiga villorna att man samlades i hallen runt en öppenspis, eller fanns samlingsrummet naturligt i vardagsrummet?[22]

1.3 Metod

För att ta reda på hur området och framförallt arkitekturen ser ut i Norra Ängby har jag valt ut fem stugor för djupare undersökning. Jag studerar deras exteriör och planlösning. Husen har valts efter storlek, då jag velat få med minst ett enplanshus, ett tvåplanshus och ett hus med ett och ett halvt plan. Jag valde också att ta med ett hus som ligger på kullen, och ett som ligger strax utanför kullen, för att enligt Stavenow-Hidemarks modell kunna se om läget har någon betydelse för husets utformning. Jag har också använt Stavenow-Hidemarks övriga begrepp för analys av villor, vilka jag presenterat i teoriavsnittet.

[21] Stavenow-Hidemark, 1971, s 192-194
[22] Ibid., 1971, s 194-198

För att ta reda på förutsättningar för bostadsbygge i Stockholm i början av förra sekelskiftet har jag sökt i relevant litteratur om hur bostadspolitiken och den rådande situationen i staden har påverkat förortsbildningen. Jag har också läst om arbetarnas förutsättningar för att skaffa och bygga en egen bostad genom de projekt som Stockholms stads småstugebyrå bedrev mellan 1927 och 1957. För att ta reda på vad arbetarna mötte i de försäljningskataloger som gavs ut årligen har jag letat fram de aktuella katalogerna i småstugebyråns arkiv. I katalogerna har jag valt att studera de villor som återfinns i Norra Ängby för att sedan jämföra de olika Hustyperna med de villor jag undersöker i min fältstudie. Jag har också jämfört med mönsterböcker som påverkade husbyggandet vid början av 1900-talet.

1.4 Använda källor och litteratur

Jag använder mig av tryckta källor, arkivmaterial, tidningsartiklar och muntliga uppgifter från personer som nu bor i husen som jag har behandlat. Jag har också studerat Axel Dahlbergs skrifter. Dahlberg satt i Stockholms stadsfullmäktige och var pionjär inom småstugeverksamheten. Han var också den person som från början ledde Stockholms stads Småstugebyrå, när egnahemsprojekten kom igång på allvar. Dahlberg har skrivit flera skrifter om småstugeverksamheten på 1930-talet och jag har, i den här uppsatsen, använt mig av framför allt två: *Småstugebyggandet i Sverige* (1943) och *Stockholms trädgårdsstäder* (1942). Vad gäller hustyper och byggprocesser, hämtas information primärt från försäljningsbroschyrerna som gavs ut av småstugebyrån mellan åren 1932 och 1938 samt sammanställningen av hustyper i småstugebyråns försäljningskataloger *Stockholms stads småstugor 1927-57* (1979). Försäljningsbroschyrerna finns i småstugebyråns arkiv, och i dessa finns alla hustyper i Norra Ängby presenterade. När det gäller den bostadspolitik som bedrevs efter sekelskiftet och de samhälliga förhållandena som rådde under förra sekelskiftets början, hämtar jag information dels från Gösta Ahlbergs befolkningsstatistik över åren 1850-1950, dels från artiklar i tidningar där debatten fördes. Avhandlingen *Den moderna staden tar form* av Eva Eriksson har också varit till hjälp för en översikt av bostadspolitiken och idéströmningarna i tiden.

Två uppsatser har tidigare skrivits om området Norra Ängby dels Ylva Carlgrens *Husförändringar i småstugeområdet Norra Ängby* 1982 dels Lena Ivres *Norra Ängby: Ett småstugeområde att bevara* från 1995, båda vid Stockholms Universitet i ämnet Bebyggelsehistoria och bebyggelsevård. Båda handlar om bebyggelsens förändringar i området. Norra Ängby är ett område med stora om- och tillbyggnader. De tar inte upp den

samhälliga diskursen med bostadspolitik under 1900-talets början. De beskriver inte heller Norra Ängbys historiska utveckling eller arkitektonisk utformning. Mitt upplägg skiljer sig på dessa punkter från deras uppsatser.

1.5 Begreppet ”egnahem” och närliggande beteckningar

Begreppet *egnahem* användes i samhällsdebatten under 1900-talets första årtionden. Egnahemslånen inrättades som en effekt av den kommitté som tillsattes av staten 1899 och kallades egnahemskommittén. Egnahemslånen beviljades första gången 1904 och användes framförallt av byggare på landsbygden. 1924 började Stockholms stad bevilja egnahemslån för byggare i stadens småstugeprojekt. Jag vill här göra skillnad mellan de tidiga egnahemslånen som staten beviljade från och med 1904 och de senare som Stockholms stad beviljade från 1924. Båda benämns dock egnahemslån.

Begreppet *småstugeområde* används, av Stockholm stad, för de områden som började uppföras av staden efter J.S. Hedströms motion i riksdagen 1924. Inom begreppet småstugeområde ryms bland annat Norra Ängby och Enskede.[23] Begreppet *stuga* innebär ett mindre trähus ofta beläget på landet.[24] Husen i Norra Ängby stämmer dåligt överens med begreppet stuga, vad gäller både läge och storlek.

Begreppet *villastad* har används för exklusivare förorter som till exempel Saltsjöbaden och Djursholm. Då begreppet villastad kunde uppfattas ha en negativ klang, valde Stockholm stad att kalla sina förorter för trädgårdsstäder efter engelskans *Garden City*. Begreppet *villa* används ofta för exklusivare, ritade villor i villastäderna. [25]

Inom begreppet *trädgårdsstad* ryms även småstugeområdena. Trädgårdsstäder syftar på områden som försöker kombinera lantlighet med stadskänsla och som karaktäriseras av trädförsedda gator, torg och rader av hus försedda med trädgårdar.[26] Det engelska begreppet Garden city innebar även att husägaren inte ägde marken de disponerade.[27]

Trädgårdsstadsbegreppet är en bra beskrivning över området Norra Ängby.

Varken begreppet *villa* eller *stuga* är väl anpassat för de hus jag beskriver. Husen i Norra Ängby förefaller vara ett mellanting mellan stuga och villa. Jag kommer därför att använda mig av det mer generella begreppet hus i mina fältstudier. Jag kommer ändå att använda mig av begreppet småstugeområde för området Norra Ängby på grund av att det är så etablerat.

---

[23] Stockholms stads småstugor 1927-57 *En sammanställning av hustyper, underlag för om- och tillbyggnader, Stockholms stadsbyggnadskontor*. Stockholm 1979
[24] www.ne.se sökord: stuga
[25] Stavenow-Hidemark 1971, s 29
[26] www.ne.se sökord trädgårdsstad
[27] Stavenow-Hidemark 1971, s 29

2. BAKGRUND

2.1 Befolkningssituationen i Stockholm vid sekelskiftet 1900

Under slutet av 1800-talet började Stockholms befolkning öka. Denna ökning föranleddes av den stora inflyttningen till staden från 1870-talet, som var ett resultat av den begynnande industrialiseringen i Sverige. Samma utveckling kunde man se tidigare i länder på kontinenten och framförallt i England, som började industrialiseras redan på 1830-talet. Textilindustri och handel hade skapat arbetstillfällen i Englands städer och i mitten av 1850-talet bodde redan mer än halva den engelska befolkningen i städerna. Ett utvecklat järnvägssystem gjorde detta möjligt.[28] Stockholm var vid mitten av 1800-talet fortfarande en liten stad. Staden hade inte vuxit nämnvärt sedan i slutet av 1700-talet.

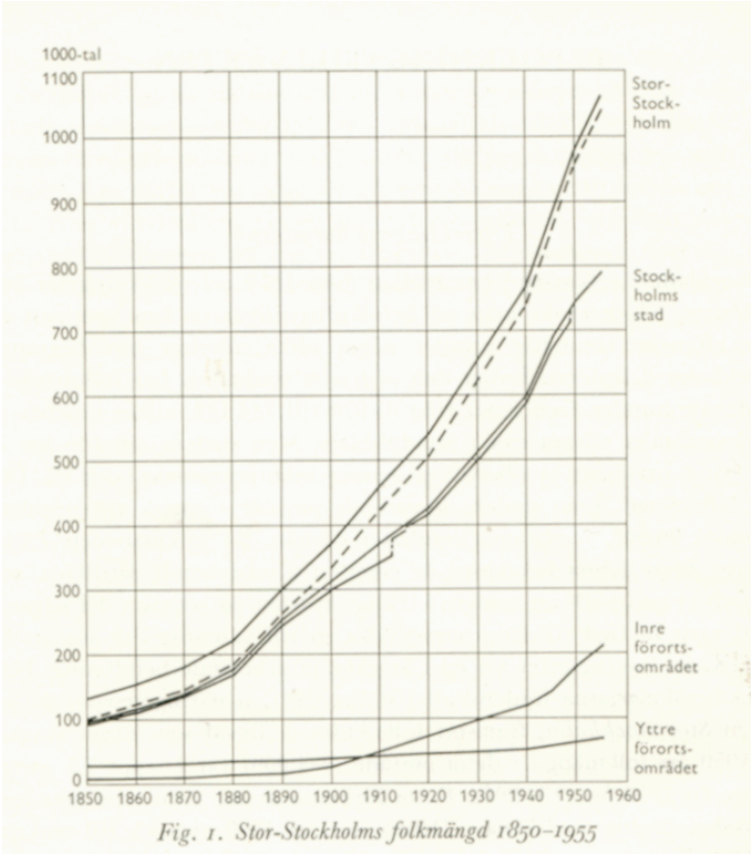

Fig. 1. Stor-Stockholms folkmängd 1850–1955

Tabell över Stor-Stockholms folkmängd 1850-1955[29]

Som man kan se i tabellen började Stockholms befolkningsökning i liten skala under 1860-talet. De som vid den här tiden bodde i det inre förortsområdet var lantbefolkningen på

[28] Stavenow-Hidemark, 1971, s 15-29
[29] Ahlberg, Gösta, *Stor-Stockholms befolkningsökning 1850-1950* ,1958, s 16

gårdarna och lantegendomarna. På 1880 och 1890-talet kom befolkningsökningen att öka med hela 80 %.[30]
1850 var folkmängden i Stockholm ca 93 000 personer. På 50 år ökade befolkningen till närmare det tredubbla och uppgick till 300 800 i början av 1900-talet. På hundra år åttadubblades befolkningen enligt de officiella siffrorna.[31] Den största folkökning har skett i förorterna. Om man istället räknar Stor-Stockholm, som är en terminologisk förkortning av ”Stockholms stad med förorter” ser man att Stor-Stockholms befolkningssiffra har ökat 7,5 gånger mellan 1850 (132 000) och 1950 (984 000[32]

Den stora befolkningsökningen på kort tid resulterade i att bostäder måste byggas snabbt. Trångboddheten fick också konsekvenser vad det gäller hälsa och flera epidemier bröt ut under 1900-talets början.[33]

2.1.1 Trångboddheten i Stockholm

Bostadsfrågan för arbetare var en av tidens mest aktuella frågor. I tidningen Social Tidskrift, som började komma ut 1901, kom flera artiklar att handla om frågan. I artikeln ”Ett rum och kök”, från 1901, belyste statistikern Gustav Sandbärg problematiken med alla de små lägenheterna om ett rum och kök i Stockholm. Sandbärg kritiserade den regel som sade att man inte fick bygga mer än fem våningar på bostadshusen i Stockholm. Han beskrev samtidigt att bostadsfrågan för arbetare var en av de viktigaste frågorna att lösa. [34]

Styrelsen för Stockholms stads asyler för husvilla[35] gjorde 1900-1902 en undersökning av bostadsförhållandena i Stockholm. Resultatet blev anmärkningsvärt.[36] Mer än hälften av hela antalet smålägenheter, det vill säga lägenheter med tre rum och kök eller mindre, var överbefolkade. Den visade också att över halva befolkningen, 58 %, bodde i smålägenheter. [37]

[30] Stavenow-Hidemark, 1971, s 16
[31] Siffrorna kan variera beroende på hur man definierar Stockholm
[32] Stavenow-Hidemark, 1971, s 15
[33] Ibid, s 15-29
[34] Sandbärg, Gustav, ”Ett rum och kök”, *Social tidskrift* nr 5 1901
[35] Asyl syftar på logi för hemlösa. Husvill är ett äldre ord för hemlös. Swärd, Hans, ”De sociala kartläggningarna och hemlöshetsfrågan” *Socialvetenskaplig tidskrift* 2-3, 2003, s.163
[36] Dahlberg, Axel, ”Stockholms trädgårdsstäder”, *Stor-Stockholms villastäder i ord och bild,* Stockholm, 1942, s 25
[37] Dahlberg Axel *Småstugebyggandet i Sverige*, 1943 s 3

Antalet inneboende var ca 56 000 av den totala befolkningsmängden på 300 000. “Det är en mörk tavla, som dessa siffror frammana” kunde man läsa i den offentliga utredningen.[38]

Redaktören för Social Tidskrift, G. H. von Koch, ansåg det vara passande att i en artikel under namnet ”Bostadsnöden i hufvudstaden”, 1902, göra en redogörelse för hur bostadsförhållandena under sekelskiftets början såg ut i huvudstaden. von Koch gjorde besök vid de härbärgen som Stockholms stads asyler för husvilla bedrev, och beskrev de svåra levnadsförhållandena som rådde, framför allt för arbetare och barnfamiljer. ”Om blott var och en får fullt klart för sig, hvilket elände, som f. n. råder, då kan det ej dröja länge, förrän verksamma åtgärder vidtagas att råda bot på missförhållandena”[39] förklarade Koch i artikeln. Vidare beskrev Koch, precis som Sandbärg, problemen med trångboddhet och inneboendesystemet i staden.

Trångboddhet definierades som att antalet personer per rumsenhet uppgick till fler än två. Köket sågs här som en egen rumsenhet. En lägenhet på ett rum och kök, skulle alltså anses överbefolkad om där bodde fem personer eller fler. Följande tabell visar trångbodda hushåll och personer efter denna norm i smålägenheter, det vill säga lägenheter om 3 rum och kök eller mindre.[40]:

Trångboddhet (procent) i lägenheter om tre rum och kök:[41]

	1900	1910	1920	1930	1945
Trångbodda hushåll	33,0	22,2	17,1	8,9	2,7
Trångbodda personer	48,3	35,6	28,1	15,3	4,6

Det man kan utläsa av den här tabellen är att efter sekelskiftet 1900 började trångboddheten i staden att sjunka. Trångboddheten i staden hade 1945 minskat till ungefär en tiondel av hur det var vid sekelskiftet 1900. Om man jämför Ahlbergs tabell över trångbodda hushåll och personer, med hans tabell över Stor-Stockholmsfolkmängd ser man att den begynnande minskningen av befolkningen sammanfaller med den första utflyttningen ur staden. [42] Den cirka tioprocentiga minskning av befolkningen i staden mellan 1920 och 1930 sammanfaller

[38] Dahlberg, 1942, s 25
[39] Koch, G.H von, ”Bostadsnöden i hufvudstaden”, *Teknisk tidskrift,* nr 8, 1902, s 21
[40] Ahlberg, 1958, s 31
[41] Ahlberg, 1958, s 31
[42] Se tabell s 12

med den tid då Stockholms stad påbörjade sina egnahemsprojekt. Redan på 1950-talet ansågs det befogat att införa en ny norm för trångboddhet. Nu räknades inte länge köket som en rumsenhet, och varje rumsenhet ansågs överbefolkad om den inhyste mer än två personer. Med denna nya definition skulle en lägenhet med ett rum och kök anses överbefolkad när den boddes av tre personer eller fler. [43]

2.2 Sammanfattning

Industrialiseringen i Stockholm ledde till att befolkningen ökade kraftigt. Mellan 1850 och 1950 ökade Stor-Stockholms befolkning 7,5 gånger och uppgick 1950 till nära 1 miljon invånare. Befolkningsökningen ledde i sin tur till stor bostadsbrist och trångboddhet i Stockholm. En debatt i samhälle och press tog fart och staden var till slut tvingad att agera för att avhjälpa bostadsbristen.

[43] Ahlberg, 1958, s 31

3 BOSTADSPOLITISKA ÅTGÄRDER

3.1 Var trångboddheten en fråga som Stockholms stad borde lösa?

Gustav Sandbärgs artikel, från 1901, gjorde att pressen och allmänheten fick upp ögonen för det stora problem som bostadsbristen innebar.[44] I Social Tidskrift 1901 ägnades mycket plats åt egnahemsfrågan och bostadsbristen. Tidningen utlyste bland annat en tävling om vem som bäst kunde finna en lösning för att avhjälpa bostadsbristen. Vinnaren erhöll 500 kr för sin insats och blev lovad att få sitt förslag publicerat i tidskriften:

> Genom förslag från den Lorénska stiftelsen har Social Tidskrift blifvit satt i tillfälle att bland sina prenumeranter anordna en pristävling öfver följande fråga: På hvilket sätt kan arbetarebostadsfrågan i städerna bäst lösas?[45]

Kommunen var av tradition inte engagerad i nämnvärd grad i att förse behövande med bostäder. Axel Dahlberg beskrev 1942 hur kommunen tidigare hade resonerat kring bostadspolitiken: ”Att en stor del av befolkningen blev utan bostäder, sades det, vore en ren fattigvårdsangelägenhet och någon skyldighet för kommunen att ur andra synpunkter sörja för tillgången på bostäder ansågs icke föreligga” [46]

Områden för arbetare hade redan börjat uppföras som spekulationsbyggen och självbyggen vid 1800-talets slut. Detta resulterade i ett antal områden utanför stadskärnan vilka sedermera har beskrivits som rena kåkstäderna. Vid 1900-talets början fanns inte mindre än 50 sådana områden. [47] Man uppskattar att ca 50 000 människor bodde i den här typen av samhällen inom ett område på 25 km från centrum.[48]
Byggena uppfördes nära kommunikationer och industrier. Vatten och avlopp saknades. Årstadal, som uppfördes redan på 1870-talet av en greve Erik Sparre, var en av de mest beryktade kåkstäderna. Febrar som tyfus härjade i dessa ohygieniska områden.

Den okontrollerade bebyggelsen, Styrelsen för Stockholms stads asylers bostadsundersökning samt en lång rad ekonomiska och sociala faktorer gjorde att Stockholms stad på allvar engagerade sig i bostadsförsörjningen.

---

[44] Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse,* 1990, s 347
[45] *Social tidskrift* nr 5 1901
[46] Dahlberg, 1943, s 2
[47] Dahlberg, 1942, s 29
[48] Eriksson, 1990, s 400

3.2 Staten agerar för att lösa bostadsfrågan - Den tidiga egnahemsrörelsen

1899 uppmärksammades hemlösfrågan genom fem motioner till riksdagen, som behandlade en ökad möjlighet för arbetare att genom statens hjälp kunna skaffa sig ett eget hem. Riksdagen anhöll om att Kungl. M:t skulle tillsätta en utredning för att undersöka om statens medverkan var en nödvändig åtgärd. I juli samma år tillsatte Kungl. M:t en kommitté om sju personer som kom att kallas egnahemskommittén. Kommittén kom med förslag om egnahemslån i en proposition till riksdagen.[49]

I kommittébetänkandet beskrevs vilka som skulle få låna, vilka summor det handlade samt vilken typ av bostad som ansågs lämplig. ”Arbetare som önskar erhålla egnahemslån skall vara svensk medborgare i åldern 25-50 år, välfräjdad och hafva gjort sig känd för sparsamhet, nykterhet och hedrande vandel” resonerade kommittén.[50] De två områden som betänkandet avsåg vad dels jordbrukslägenheter, för dem som fortfarande bedrev jordbruk och dels bostadslägenheter för personer som behövde en egen bostad.[51]

Nationalföreningen mot emigrationen var den drivande kraften inom egnahemsrörelsen. Föreningen hade bildats redan i slutet av 1800-talet då man ansåg att den stora utflyttningen av unga från Sverige i långa loppet skulle skada nationen. Att staten för fösta gången tog ett ansvar och gav pengar till byggandet av bostäder för de mindre bemedlade, visar sig genom den egnahemslånefond som inrättades 1904, som ett resultat av egnahemkommitténs betänkande. Mellan 1905 och 1909 avsattes tio miljoner kronor till framförallt arbetare på landsbygden att kunna ordna med egen bostad och mark. Efter 1909 avsattes ca fem miljoner per år till lånefonden.[52]

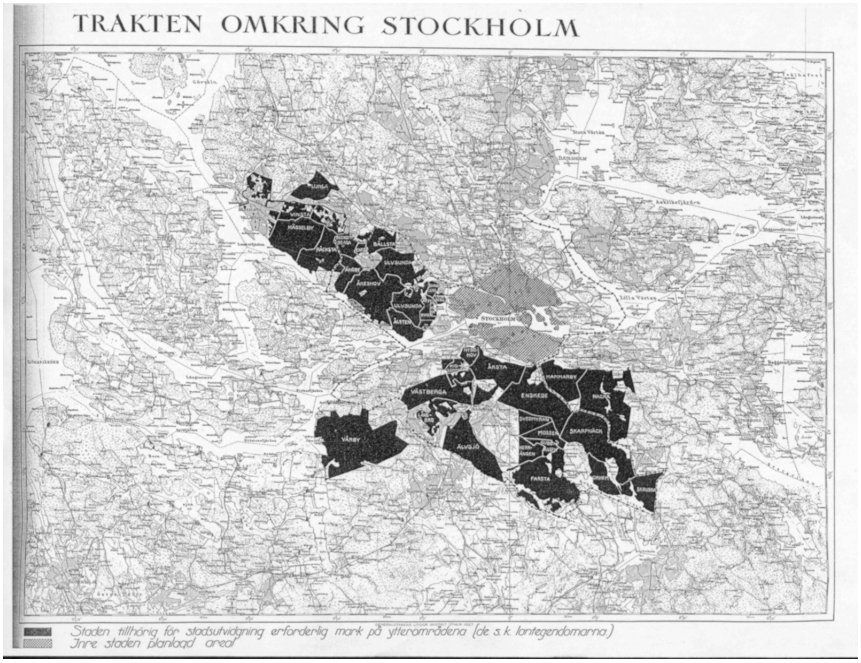
1907 kom en ny stadsplanelag som gav stadsfullmäktige möjlighet att styra över samhällsplaneringen mer i detalj.[53] Staden fick då ett medel att ta kontroll över och bestämma vilken typ av bebyggelse som skulle komma att uppföras i staden.

---

[49] Bergholtz Ad, *Egnahemsfrågan. : Kort redogörelse för egnahemskomitténs betänkande den 22 juni 1901 och k. m:ts proposition till 1904 års riksdag*. 1904 s 1
Malmström, Birgit *Från hyreskasern och mörka prång till småstuga med sol och fågelsång: Tillägnad Axel Dahlberg* Småstugebyrån, Stockholm 1945. Prop nr:92 1899
[50] Bergholtz, 1904, s2
[51] Ibid., s 2
[52] Eriksson, 1990, s 349
[53] ibid., s 350

3.3 Staden agerar för att lösa bostadsfrågan - Lantegendomsförvärven

Herman Ygberg, som var Stockholms stadsingenjör i början av sekelskiftet, kom att få stor betydelse för expansionen av Stockholm och utvecklingen av Stockholms trädgårdsstäder. Vid ett besök vid stadsutställningen i Dresden 1903 tog han starka intryck av de markpolitiska idéströmningar som fanns i stadsbyggnadskretsar ute på kontinenten. Ygberg återvände hem med idén att för att utvecklingen av en stad skulle ske på ett önskvärt sätt, var staden tvungen att besitta stora delar av den mark som skulle bebyggas. Ygberg visste att en stadsplanering, eller stadsplanereglering som man sade då, kunde bli mycket kostsam om staden inte ägde den mark som skulle planeras. Som stadsingenjör föreslog han att staden skulle köpa in mark, från lantegendomarna som var belägna kring staden. Genom stora markförvärv utanför de gamla stadsgränserna, skulle man, genom ägandet av marken, kunna kontrollera vad som byggdes.[54] Ygberg själv blev ledamot av drätselnämnden[55] den nämnd inom Staden som fick i uppdrag att förvalta markinköpen. Drätselnämndens första avdelning lade i februari 1904 fram förslag om förvärv av Enskede egendom i Brännkyrka församling, omfattande 606 ha, för ett pris av 2 miljoner kronor, något som var en mycket stor ekonomisk affär vid den tiden. Köpet beslutades av stadsfullmäktige den 30 mars 1904. Beslutet innebar de stockholmska trädgårdsstädernas födelse. [56]

De grå partierna anger omfattningen av stadens centrum. De svarta partierna visar de olika lantegendommar som staden köpte in.[57]

[54] Ahlberg, 1958, s 132
[55] ne.se sökord drätsel: Gammal benämning på statens finansförvaltning, dvs. statsverket. I 1862 års förordning om kommunalstyrelse i stad var drätsel beteckning för städernas ekonomiska förvaltning.
[56] Dahlberg, 1942, s 29
[57] Ibid., s 31

1904 lade drätselnämndens första avdelning fram ett förslag som innebar att förvärva egendomarna Ulvsunda, Traneberg och Åkeshov och samma år ytterligare ett förslag som innebar att förvärva Stora Ängby, alla i Bromma församling. Gårdarna som omfattade 1355 ha köptes till ett pris av 1 600 000 kr, dvs. 12 öre/kvadratmeter. I Enskede hade förvärven kostat 33 öre/kvadratmeter. Motståndarna till köpet av lantegendomarna i Bromma ansåg att beslutet var förhastat och att man skulle vänta för att se hur de tidigare förvärvade egendomarna i Enskede utvecklade sig och om denna egendom lämpade sig för egnahemsbyggen. Majoriteten var ändå för ett köp. Staden hade nu köpt 1961 ha utanför staden, en stor siffra i jämförelse med innerstadens sammanlagda markyta på 1688 ha. Mellan 1905 och 1912 förvärvade staden Årsta, Mossen, Svedmyra, Ålsten, Äppelviken och Alvik. De tre sistnämnda finns samtliga i Bromma församling. [58]

Bankdirektör K.A Wallenberg, en av stadsfullmäktiges äldre ledamöter, gjorde följande uttalande vad det gäller lantegendomsköpen: ”Jag vill bara konstatera, att alla de köp vi hava gjort under de nära 30 år jag suttit i stadsfullmäktige, hava varit fördelaktiga och jag kan säga, att alla de förslag till köp vi hava avböjt – där hava vi gjort en dumhet”[59]

1907 tillsattes en kommitté som fick i uppgift att förvalta stadens egendomar, kommittén kom att kallas lantegendomskommittén. När staden samma år sålde en del av marken till privata bolag uppstod debatt i kommunfullmäktige om vilka som egentligen skulle få bygga på marken.[60]

3.3.1 Tomträtt

Kommunen stod inför valet om man skulle sälja marken eller om man skulle använda sig av det nyinrättade tomträttsinstitutet, och upplåta den på viss tid. 1907 tog Stockholms stadsfullmäktige ett beslut i frågan om tomträtt respektive äganderätt. Beslutet var resultatet av en diskussion huruvida en storföretagare skulle få köpa ett stort antal tomter i Enskede.[61] Man kan tänka sig att det handlade om ett spekulationsbygge, där företagaren räknade med att fastigheterna skulle bli sålda efter det hade bebyggts. Som man tidigare sett var det inte arbetarna som hade råd att köpa den typen av bostäder, utan de som var betydligt mer förmögna. En majoritet av ledamöterna röstade mot förslaget om att sälja tomterna.

[58] Dahlberg, 1942, s 29
[59] Ibid.
[60] Eriksson, 1990, s 352
[61] Dahlberg, 1942, s 32

Ett förslag om hur upplåtelse med tomträtt skulle konstrueras lades fram till stadsfullmäktige 1908, som i huvudsak godkände förslaget. Det innebar att både stadens intressen och den enskildes skulle tillgodoses. Staden ville i framtiden kunna disponera marken och kunna planera en ordnad bebyggelse. Den enskilde hade å andra sidan intresse av att kunna bebygga och disponera tomten, samt att kunna sälja tomten utan stadens inblandning.[62]

3.3.2 De privata byggarna visar vägen

Självbyggeri för arbetare verkade vara svaret på bostadsbristsfrågan, men det dröjde innan staden engagerade sig. Det första initiativet till ordnat självbyggeri togs av det privata i form av föreningen Hem genom eget arbete. 1920-1922 lyckades föreningen uppföra ett antal villor utan kontantinsats, med hjälp av eget arbete. Många föreningar följde exemplet. Verksamheten kom dock inte att bedrivas i någon högre utsträckning, då byggarna saknade yrkeskunskap för att bygga och rita hus. Det som kom att krävas, och som blev ett viktigt steg i utvecklingen av egnahem men, var att byggnadsmaterialet skulle vara förarbetat på fabrik, och levereras i monteringsfärdigt skick. Redan 1922 kom de monteringsfärdiga elementen att användas för ett antal tjänstemannabostäder i Smedslettens trädgårdsstad, och bara ett år efter använde sig byggnadsföreningen Skarpnäck av monteringsfärdiga element för byggnaden av 36 villor om 2-3 rum och kök. [63]

När myndigheterna började ställa större krav på utförandet av husen i förorterna, försvann självbyggarna och ersattes med byggnadsföretag som satte i system att bygga för att sälja husen efter uppförandet, det som Axel Dahlberg kallade spekulationsbyggarna. Resultatet blev att husen blev dyra och en mer burgen samhällsklass som kom att bosätta sig i trädgårdsstäderna. Det var dock inte för att skapa bostäder åt de förmögna som lantegendomarna förvärvats. Lantegendomarna förvärvades med tanken att kunna sälja billig mark för billiga och bra bostäder till dem som behövde det mest.[64]

Med erfarenhet av hur föreningarna Hem för eget arbete och byggnadsföreningen Skarpnäck hade löst frågan om hem för arbetare väckte J.S Hedström 1924 en motion i stadsfullmäktige. Hedström ansåg att de tillfälliga bostäderna som uppförts för arbetare inte väsentligt avhjälpte bostadsbristen.

---

[62] Dahlberg, 1942, s 32
[63] Dahlberg, 1943, s 6
[64] Ibid., s 5

> Vill man bidraga till förbättringarna av levnadsförhållandena för ekonomiskt svagt ställda samhällsmedlemmar, så torde intet betydelsefullare medel härför givas än anskaffandet av sunda, goda och billiga bostäder. Ur hygienisk, moralisk, social och ekonomisk synpunkt torde därvid verkliga egna hem med tillhörande trädgårdstäppor äga betydande företräde framför hyreskaserner och barackhus. Svårigheten ligger självfallet i att göra engångs- och årskostnaderna överkomliga för personer utan nämnvärt kapital, men med säker arbetsinkomst, naturligtvis ock med förutsättningar i övrigt, med vilja och förmåga att genom eget arbete, sparsamhet och omtanke upprätthålla och vårda det egna hemmet.[65]

Hedström ansåg att kommunen skulle hjälpa de mindre ekonomiskt bemedlande personer att uppföra små hus liknande de kolonistugor som redan fanns. Tomterna kunde vara mellan 400 och 600 kvadratmeter och upplåtas med tomträtt. Vidare ansåg han att stadsfullmäktige skulle låta fastighetskontoret undersöka huruvida stadens mark lämpade sig för egnahemsbygge för att sedan planlägga och uppgöra villkor för upplåtelse av mark till lämpligt område för 200 stugor. [66] Stugorna som Hedberg avsåg hade inget avlopp, vatten, gas, eller elektricitet. Undersökningar visade dock att en merkostnad på 140 kr om året var allt som krävdes för att få dessa bekvämligheter. Detta var en summa som de blivande ägarna till husen var villiga att betala.[67]

3.3.3 Egnahemslån

Samtidigt väcktes åter igen frågan om egnahemslånen. Det var Staden, och framförallt det som kom att kallas småstugebyrån som utformade lånen. Huvudtanken var att arbetarens eget arbete skulle utgöra 10 % av kostnaden för uppförandet av huset och resterande 90 % skulle utgöras av ett lån av staden.

Lånen betalades inte ut i kontanter utan staden höll ett byggnadskreditiv för byggaren. Det innebar att varje gång byggaren behövde material eller liknande innebar detta ett uttagande av byggarens kreditiv. När huset stod färdigt undertecknades ett nytt avtal som angav hur mycket byggaren var skyldig staden, det vill säga hur mycket byggaren hade använt av sitt kreditiv. Även en återbetalningsplan undertecknades, som angav hur mycket och på hur lång tid byggaren skulle betala tillbaka sitt lån. Kreditivet som byggaren hade erhålligt var giltigt från den dag de skrivits under till årets slut. Om byggnaden inte stod klart till årsslutet kunde en förlängning av kontraktet undertecknas, men byggaren var då tvungen att betala en

[65] Malmström *Birgit, Från hyreskasern och mörka prång till småstuga med sol och fågelsång: Tillägnad Axel Dahlberg* 1945
[66] Ibid.,
[67] Malmström, 1945, s 8

kvartalsränta om ca 150 kr. Staden hade då också rätt att höja räntan på lånet med 0,5 %, något som skulle verka för att byggaren skulle uppföra stugan fort. [68]

3.3.4 Småstugebyrån bildas

1926 framlade fastighetsförvaltningen förslag till uppförandet av 200 egnahemsstugor i Olovslund och Pungpinan. Förslaget bestod i att arbetarna, genom eget arbete, skulle bygga huset och att arbetet skulle motsvara den kontantinsats som de annars skulle behöva betala.[69]

När beslutet kom 1926 att bygga 200 småstugor i Pungpinan i Enskede och Olovslund i Bromma, i enlighet med vad Hedberg motionerat om i sin motion 1924, avsattes personal från den förvaltande myndigheten, fastighetskontoret, för att leda arbetet. Efter det lyckade projektet växte verksamheten. Den nybildade förvaltningsenheten, Småstugebyrån, kom att bli mer och mer betydelsefull. Småstugebyråns uppgifter blev att hålla expedition för information till de blivande småstugebyggarna och ta emot ansökningar och överväga vilka som skulle få lån. Småstugebyrån hade också till uppgift att rita och konstruera hustyperna. Dessutom skulle småstugebyrån sköta materialupphandling. Genom en central upphandling kunde småstugebyrån erbjuda byggarna lägsta möjliga kostnad för materialet och aktivt jobba för en långt gående standardisering av byggmaterial. På byggarbetsplatsen skulle småstugebyrån hålla förråd för byggmaterial och sköta upphandlingen av installationer. Byrån blev också viktig för byggaren under arbetaren, då byrån var satt att bokföra varje byggares ekonomi. Småstugebyrån hade en arbetsinstruktör på var 50: e byggare och dessa inspekterade husen inför varje ny varuleverans.[70] Man utförde åtskilliga kontroller mot arbetare och entreprenörer, dels för att se till att tekniska föreskrifter om byggande efterföljdes och dels för att se till att byggaren inte förvärvade hela sitt kreditiv innan huset stod klart.[71] Arbetaren var dock sin egen byggherre, vilket betyder att han själv kunde välja att skaffa eget material till huset eller använda sig av det material som småstugebyrån försåg byggarna med.[72]

[68] Stockholms stads småstugebyggen, 1931, s 7
[69] Dahlberg, 1943, s 6
[70] Malmström, 1945, s 8
[71] Edler, Carl ”Stockholms stads småstugor”, *Stor-Stockholms villastäder i ord och bild*, Stockholm, 1942 s 60-61
[72] Dahlberg, 1942, s 8

3.3.5 Villkor för småstugebyggande

Intresset för att få bygga en småstuga var stort, och staden var tvungen att sätta upp ett antal kriterier för att bli beviljade lån. Den sökande skulle gärna ha;

- En inkomst mellan 3500-8000 kr/år
- Minderåriga barn
- Ett arbete där man vistas mycket inomhus t.ex. i en industri
- Viss erfarenhet i trädgårdsskötsel
- Visat sig skötsam och betalat sin skatt
- Ha en disponibel summa på 300 kr[73]

Den disponibla summan på 300 kronor motsvarade en avgift för en första tomträttsavgäld och en administrativ avgift som småstugebyrån tog ut för att kunna gå igenom ansökningshandlingarna.[74]

3.3.6 Standardiseringssystemet

För att det skulle vara möjligt att uppföra småstugebyråns hustyper till ett lågt pris utvecklades ett omfattande standardiseringssystem. Stugbyggaren skulle inte behöva bearbeta något material på plats, utan allt skulle i så stor mån som möjligt tillverkas på fabrik. Husstormar, yttertak och väggar levererades monteringsfärdiga med påspikad ytter och innerpanel. Dörrar och fönster var redan från början insatta i hustomen. Syllar, blindbottnar och takstolarna var tillkapade så att man bara behövde sammanfoga och sätta upp dem. Innertrappor, köksinredning och skåp var standardiserade och bara att montera.
Att montera en skorsten av vanligt tegel krävde yrkesskicklighet, därför hade staden standardiserat även dessa genom att ingjuta ett cirkulärt tegelrör i gasbetongblock som byggaren själv kunde sätta upp. Skorstenen användes i alla småstugor, förutom då byggaren ville ha en öppen spis, som krävde en extra rökkanal. Till utvändiga trappor till entré och veranda fanns färdiga gjutformar, som kunde hyras för en liten summa. För dragning av ledningar till vatten och avlopp samt gas, elektricitet och värme fanns kravet att dessa skulle dras av godkända entreprenörer.[75]
Vid uppförning av grunden fanns ett grundbelopp för hur mycket det kostade att göra en vanlig grund. Detta pris fick arbetarna betala själva. Var det däremot så att marken var ojämn

[73] Dahlberg, 1943, s 32-33
[74] Edler, 1942, s 63
[75] Dahlberg, 1943, s 2

och grunden behövde schaktas eller sprängas gjorde staten detta utan extra kostnad. Det samma gäller om husets tomt bestod av lermark och man ansåg att huset behövde pålas. Grundtanken var att alla tomter skulle likvärdiga från början och att de som behövde åtgärda tomten innan byggandet kunde starta, inte skulle få en merkostnad.[76]

3.3.7 Kommunikationer

Sandbärg beskrev något som kan kallas en tidstypisk åsikt i sin artikel 1901.

> I Tysklands större städer har i våra dagar *spårvägsväsendet* nått en beundransvärd utveckling. Hvad som frapperar en svensk är först och främst att den *elektriska* drivkraften nästan öfverallt kommit till användning. Därnäst märker han snart, att spårvägslinierna icke, som hos oss, stanna vid stadens tullar, utan att de i alla riktningar gå ända till en half mil och ännu mera *utanför staden*… Och han gör sig med nödvändighet den frågan: skulle ej något dylikt låta sig genomföras äfven i Stockholm?[77]

Han refererade till den utveckling som hade skett i de tyska städerna med de utvecklade spårvagnslinjerna. Lösningen låg i att skapa ett bra kommunikationsnät, så att man kunde nå långt ut från staden på ett smidigt sätt.[78]

Kommunikationer blev helt avgörande för förorternas placering och uppkomst. I Stockholm var det den spårbundna trafiken som bestämde placeringen. Samhällena placerades nära stationerna, något som blev speciellt markant i Brommas förortsbildning.
Telefonen var ett annat viktigt kommunikationsmedel som underlättade för villastädernas utbyggnad. Med telefonen minskades villastädernas avlägsenhet och de goda telefonförbindelserna ledde till att fler ville bosätta sig utanför staden. Sverige var länge det land som hade den största andelen abonnenter i världen. Två bolag, Allmänna och Riks, konkurrerade under 1900-talets första decennium om abonnenterna. I Enskede, som byggdes för arbetare, grävdes telefonkablar ner vid de stora gatorna redan under områdets planering 1909. Året därefter grävdes kablar ner även på de mindre gatorna, något som vittnar om telefonins utbredning även i arbetarområdena. [79]
Kommunikationernas betydelse syns tydligt i den försäljningsbroschyr som kom ur för småstugor 1932. Om Norra Ängby småstugeområde står:

[76] Ibid., s 17-18
[77] Sandbärg, 1901
[78] Eriksson, 1990, s 3-47
[79] Stavenow-Hidemark, 1971, s 20-23

> Ängby småstugeområde är beläget i Bromma församling. Man färdas dit med busslinje n:o 62, som utgår från Kungsbroplan … och leder ut till Ängby småstugeområde, där linjen har sin slutstation vid torget strax sedan den passerat Ängby skola. Restiden är c:a 25 min. och avgiften 25 öre med samt 35 öre utan kuponger. Även Ängbyområdet tordes fortledes komma att förses med spårkommunikationer. Sålunda är en förortsbana projekterad, som, sedan den passerat den blivande högbron vid Tranebergssund, fortsätter rakt väster ut och omedelbart söder om Ängby småstugeområde.[80]

3.3.8 Trädgårdsstädernas utveckling efter lantegendomsköpen

Invånarantalet i trädgårdsstäderna: [81]

År	ca antal
1910	1500
1920	7400
1930	27700
1940	68800
1942	81200

Tabellen visar att invånarantalet utanför staden ökade i början av 1900-talet. Mellan 1920 och 1930 nästan tredubbades befolkningen i trädgårdsstäderna. Mellan 1930 och 1940, under samma tid som Norra Ängby byggdes, mer än fördubblades invånarantalet och ca 40 000 människor flyttade in i trädgårdsstäderna. Även därefter ökade invånarantalet.

3.4 Sammanfattning

Först att agera för att avhjälpa bostadsbristen var staten. I ett kommittébetänkande från den tillsatta egnahemskommittén lades grunderna för den egnahemslånefond som inrättades 1904. Från och med 1905 avsattes pengar för egnahemsbygge. Ett egnahemsbygge som först gjorde sig gällande på landsbygden.

1904 började Stockholms stad sina bostadspolitiska åtgärder och det var tjänstemannen och stadsingenjör Herman Ygberg som var drivande i att förvärva de lantegendomar som kom att bli det första steget i förverkligandet av Stockholms trädgårdsstäder. Staden förvärvade egendomar i framförallt Enskede och Bromma församling på en total markyta av 1961 ha, jämfört med den totala markytan i Stockholms innerstad som var på 1688 ha. Efter ett beslut i Stockholms stadsfullmäktige gick staden in för att inte sälja

[80] Stockholms stads småstugebyggen, 1932, s 5
[81] Dahlberg, 1942, s 32

ut marken utan upplåta den på tid. Kontrakt för upplåtelse med tomträtt upprättades och arbetarnas möjlighet att bygga ett eget hem utanför staden kom allt närmare.

Efter att privata föreningar som föreningen Hem genom eget arbete och föreningen Skarpnäck lyckats uppföra stugor utanför staden utan kontantinsats av byggarna väckte J.S Hedström en motion i riksdagen. Samtidigt lade det som kom att kallas småstugebyrån, fram riktlinjer för egnahemslån. Grundtanken var att 10 % av kostnaden för uppförandet av huset skulle utgöras av byggarens eget arbete. De resterande 90 % skulle utgöras av ett lån från staden.
Resultatet av motionen blev ett projekt, där 200 småstugor skulle byggas i Bromma och Enskede. För att leda arbetet tillsattes en enhet under fastighetsbyrån som kom att kallas Småstugebyrån. Projektet blev lyckat och staden planerade uppförandet av fler småstugor. Standardisering av byggmaterial blev en förutsättning för att arbetarna själva skulle kunna uppföra villorna.

Efter 1910 kom befolkningen i stadens förorter att öka kraftigt. Mellan 1910 och 1942 hade nästan 80 000 människor flyttat till förorterna. Kommunikationer blev helt avgörande för förorternas placering och Bromma kom att följa den spårbundna trafiken helt och hållet.

4. SMÅSTUGORNAS KARAKTÄR

4.1 Egnahemslitteraturen

Efter sekelskiftet kom det ut en omfattande litteratur om egnahemsbyggande. Det kunde vara mönsterböcker, byggnadstekniska rådgivare, reklambroschyrer och allmänt hållna skrifter som på olika sätt handlade om egnahemsbyggande. Arkitekten Karl Berlin gjorde, 1909, en översikt över det senaste decenniets svenska litteratur kring egnahem i Teknisk Tidskrift.[82]

Han tog upp ca 30 titlar och konstaterade att det krävdes fackmän för att förstå ritningarna i böckerna och att arbetarna inte var kompetenta att bland alla dessa villor och stugor kunna välja vilka som skulle passa dem bäst.[83] Det är framförallt tre publikationer som är av speciellt intresse under 1900-talets första decennium. Ragnar Östbergs *Ett hem* 1905, Gustaf Hugo Sandbergs *Om villor och egnahemsbyggnader* 1908 och Djursholmsarkitekten Rudolf Enbloms *Ett hem på landet* 1908.

4.1.1 Ragnar Östberg: Ett hem – Dess tillbyggnad och inredning

Ragnar Östbergs skrift *Ett hem – Dess byggnad och inredning* kom ut 1905 som en del i serien Verdandis småskrifter. Tidskriften riktade sig till personer med låg inkomst som ville bygga ett hus.[84] Här koncentrerar jag mig på hur Östberg gjorde sin planlösning samt hur han lät väderstreck och ljus påverka rumsfördelningen.

> Må hvar och en som bygger besinna att han bygger för *sig*, för *sin* trefnad, för *sitt* behof, efter *sina* tillgångar och för njutandet af *sina* goda vanor. Att han bygger och möblerar för att bädda åt sig ensamt och de sina godt och väl och trifsamt i hvardagslag, att allt hvad han gör är noga beräknat att tillfredställa det han i sitt dagliga lif behöfver af praktiskt godt och hvad han därutöfver förmår af godt behag. Bygg icke, inred icke, möblera icke för dina vänner, för dina gäster, för främmande, som komma och gå… låt hemmet vara din egen kära fristad, som du bygger och reder för ditt eget jag och de dinas värma.[85]

Östberg grundtanke var att varje person bygger för sig själv och för sin familj. De två primitivaste behoven; äta och sova, går före de behov som man har i förhållande till andra. Som det tidigare såg ut hade hemmen haft ett stort rum, som var till för främmande och som till vardags inte användes. Resterande rum var små och trånga och en familj med en stuga på

[82] Tidsskriften heter numera Arkitektur
[83] Berlin, Karl ”Den svenska egnahemslitteraturen” *Teknisk tidskrift* 1909
[84] Stavenow-Hidemark, 1971, s 165-167
[85] Östberg Ragnar, *Ett hem – Dess byggnad och inredning,* 1905, s 3

två rum och kök borde inte, enligt Östberg, använda det största rummet enbart för främmande och besök.

Östberg framhöll vikten av ljus och ansåg att hela huset borde ordnas efter hur solen rör sig. För utformningen och placeringen av fönster, dörrar, sovrum, kök och vardagsrum fanns angivelser. Husets läge på tomten skulle bestämmas av väderstrecken. Vardagsrummet borde ha fönster rakt mot söder, och gärna också mot väster. Sovrummens fönster skulle vara belägna i öster: ”ingen bör åtminstone under vintertiden ha något emot att stiga upp i sällskap med solen i sitt rum”[86] Köket skulle vara placerat i norr, där man har skafferi. Även tamburen och andra ”ekonomi- och nyttighetsutrymmen” borde vara placerade i norr.

4.1.2 Rudolf Enblom: Ett hem på landet – en rådgivare för byggherrar

Rudolf Enblom riktade sig till byggherrar som skulle bygga hus utanför staden. Han beskrev byggnadsmetoder, olika rums användning, egenskaper och storlek. Enblom gick också igenom materialens för- och nackdelar och husets inredning och utstyrsel. Enblom diskuterade fördelar med att bygga själv. Han framhöll att om man själv bygger sitt hus kan man få allt precis som man vill ha det. Då kan man själv värdera vad man vill ha i förhållande till vad kassan tillåter. Enblom framhöll, precis som Östberg, vikten av att placera rummen efter väderstreck, så att alla rum utom kök och skafferi bör ligga åt söder.
”Alla dessa grupper ha godt af södersol, utom kök och skafferi som bör ligga åt norr eller möjligen öster, samt herrummet, som kan ha västersol, då det är den enda solriktning, som många husfäder efter slutadt arbete kunna få njuta af i sitt hem”[87]

4.1.3 G H Sandberg: Om villor och egnahemsbyggnader

Sandberg vände sig emot den tendens med massproducering av mönstervillor som låg i tiden. Han förespråkade istället en individualisering av villor, där arkitekten arbetade nära husköpare, för att kunna tillgodose köparens önskemål på bästa sätt. Det enda sätt på vilket en egnahemsarkitektur kunde vara bra, var om arkitekten hade blivit bekant med köparens önskemål. Sandberg ansåg att man skulle ta vara på den plats där huset skulle byggas och relatera arkitekturen till lokala förhållanden.

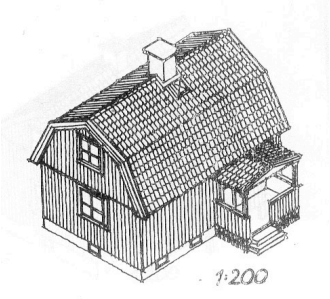
[86] Östberg, 1905, s 7
[87] Enblom Rudolf, *Ett hem på landet: En rådgifvare för byggherrar*, 1908 s 15

Sandberg ansåg att man skulle ha ett dagrum för måltider och samvaro, istället för ett stort vardagsrum. Man skulle använda platsen till vardags och ifrån detta rum fick gärna även en trappa ligga som gav rummet mer karaktär av en hall. Man skulle ha stora sovrum och badrum i anslutning till sovrummet. Verandan skulle vara som ett självständigt rum, och på så sätt inte ta ljus av övriga rum.[88]

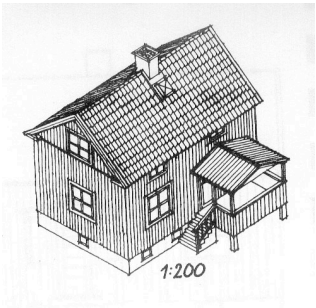
4.2 Småstugebyråns hustyper

I en sammanställning från Stockholms stads stadsbyggnadskontor, en skrift kallad *Stockholms stads Småstugor 1927-57* (1979), presenteras hustyperna i småstugebyråns småstugekataloger. Dessa kataloger gavs ut av Småstugebyrån 1933-1957. Under denna period fanns ca 30 olika hustyper, varav åtta kan återfinnas i Norra Ängby. Av varje hus kan det också finnas varianter.[89] Här har jag valt att beskriva de hustyper som kan återfinnas i Norra Ängby, samt de två hustyper som återfinns i det försöksområden om 200 stugor som uppfördes i Pungpinan i Skarpnäck och Olovslund i Bromma. Jag har även använt mig av försäljningsbroschyrerna som givit uppgifter om kostnaderna för husen. Priserna är svåra att relatera till priser idag, men kan användas för att jämföra de olika hustyperna.

De två första småstugorna som uppfördes var typerna ”Träkol” och ”Knivsta”. Hustyperna är på 1,5 plan. Dessa uppfördes i två försöksområden, Pungpinan i Skarpnäck och Olovslund i Bromma, 1927. I dessa två hustyper återfinns kök och vardagsrum i bottenvåningen och två sovrum i det övre planet. I planlösningen finns också en källare, med pannrum, tvättstuga, matkällare och kol.[90] Träkol och Knivsta skiljer sig åt vad beträffar taket, där det ena huset har ett vanligt sadeltak och den andra har ett brutet sadeltak.[91]

Träkol [92]

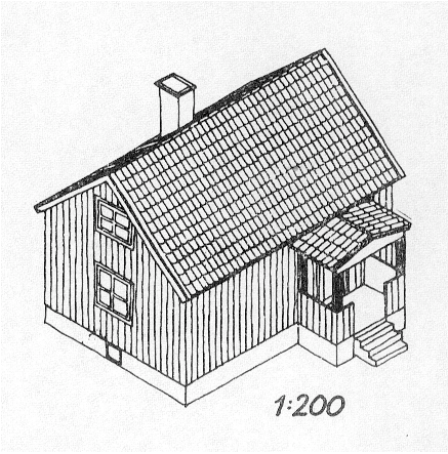
Knivsta [93]

[88] Sandberg Gustaf Hugo, *Om villor och egnahemsbyggnader,* 1908, s 18-25
[89] Stockholms stads småstugor 27-57, 1979, s 1
Skillnaderna kan till exempel vara att källaren är ett suterrängplan eller att källaren har annorlunda planlösning.
[90] En typ av värmeanläggning
[91] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979, s 2-3
[92] Stockholms stads småstugor 1927-57, s 4

4.2.1 Hustyper som förekommer i Norra Ängby

I Norra Ängby kan man återfinna ***hustyp I***, som är en 1,5 plans villa. Hustypen uppfördes mellan åren 1929-1932. Huset består av en bottenvåning med ett stort rum och kök samt en hall. Övervåningen består av en hall, ett sovrum och klädkammare och byggdes i denna hustyp alltid ut i det första uppbyggnadsstadiet.[94] Källaren består av ett pannrum, tvättstuga och matkällare. Vissa skillnader finns beroende på vilket år huset uppförts, framför allt avseende källaren, där de senare t ex har ett pannrum eller ett rum för koksanläggningen och disponibelt utrymme för till exempel garage samt en tvättstuga och/eller toalett.[95]

Beräknad kostnad vid standardutförande och med inredd övervåning	kr 10200
Högsta medgivna belåning	kr 9180[96]

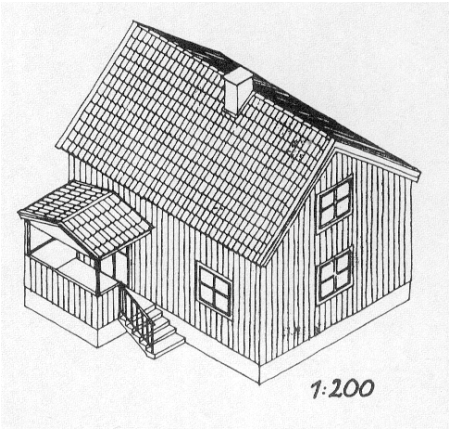
Hustyp I som uppfördes 1931 [97]

Hustyp II uppfördes mellan 1929-1935 och är en 1,5 plans villa. På bottenplanet finns kök samt två rum, mellan rummen finns en bred öppning, som kan tillslutas med pardörrar. Här finns också en liten toalett och en hall. Från hallen går trappan upp till övre planet, som innehåller två sovrum, hall och en toalett, men som om man ville kunde låtas vara oinredd tills det att man verkligen behöver utrymmet.[98] Från och med 1931 är en veranda inritad på planlösningen, som man kan få inglasad. Verandan har en entré med tak på husets ena långsida. Även här finns små skillnader i planlösningen framförallt vad avser källaren. De primära skillnaderna finns mellan den planlösning för år 1929 och den för år 1931. Det stora

[93] Ibid., s 5
[94] Stockholms stads småstugor 1932
[95] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979, s 8
[96] Stockholms stads småstugor, 1932, s 8
[97] Ibid hustyp I:31
[98] Stockholms stads småstugor, 1932, s 6

pannrummet och kolrummet har ersatts med två mindre rum och gjort plats för ett disponibelt utrymme.[99]

	Med inredd övervåning	Utan inredd övervåning
Beräknad kostnad vid standardutförande	kr 13,000	kr 11,500
Högsta medgivna belåning	kr 12.350	kr 11,050[100]

Hustyp II och III [101]

Hustyp III (se exteriör bild över hustyp II) uppfördes mellan åren 1929 och 1931 är en 1,5 plans villa. På bottenvåningen finns hall, kök och ett stort vardagsrum. Övervåningen är något mindre rymligt än motsvarande utrymme på hustyp II, men kan inredas till två sovrum. I källaren finns pannrum. matkällare och ett stort disponibelt utrymme. I hustyperna från och med 1930-1931, som kan återfinnas i Norra Ängby finns inga skillnader på planlösningen.[102]

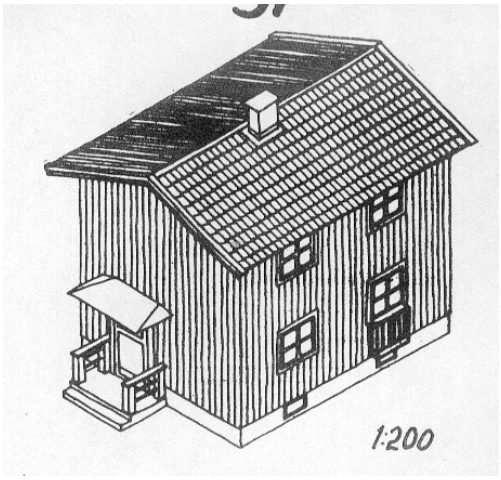
	Med inredd övervåning	Utan inredd övervåning
Beräknad kostnad vid standardutförande	kr 11,400	kr 10,000
Högsta medgivna belåning	kr 9,690	kr 9,000[103]

Hustyp IV är en tvåplans villa som byggdes mellan åren 1932-1935. Villan har till skillnad från tidigare hustyper ett mer flackt tak som kan innefatta ett helt övre plan.[104] Från 1933 slutade man med spröjsade fönster och man sätter i stället in tvåluftsfönster. På

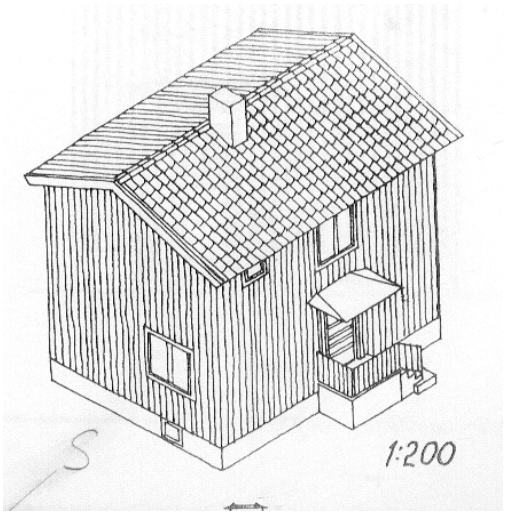
[99] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979, s 12
[100] Stockholms stads småstugor, 1932, s 8
[101] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979, Hustyp II:32
[102] Stockholms stads småstugor, 1927-57, 1979, s 17
[103] Stockholms stads småstugor, 1932, s 10
[104] Ibid

bottenvåningen finns ett eller två rum och kök. Övervåningen inreds ofta med två rum samt klädkammare och hall. Källarvåningen har ett disponibelt utrymme, där garage kan inredas, om marken tillåter. I källarvåningen finns även pannrum och tvättstuga samt matkällare. I den här hustypen kan man också inreda ett blomsterrum med tillhörande altan på bottenvåningen. Vid tillbyggnad av dessa rum ökas dock inte byggnadslånet, utan köparen själv får stå för den extra kostnaden. [105]

Beräknad kostnad vid standardutförande kr 12000[106]

Hustyp IV från 1932 [107]

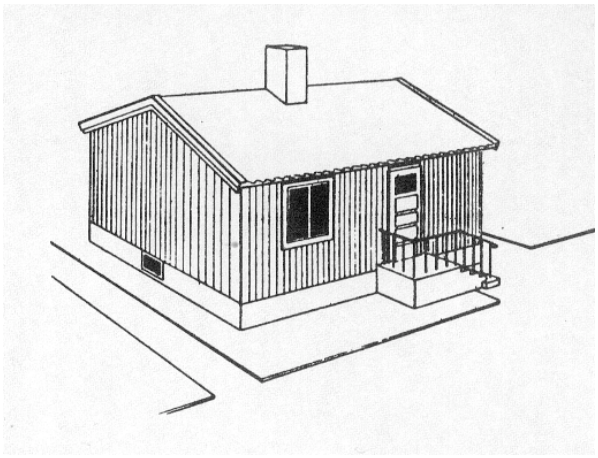

Hustyp IV från 1933 [108]

Hustyp V byggdes mellan åren 1932-45 och är en enplansstuga.[109] På bottenvåningen finns två rum och kök samt en hall, garderob och toalett. Ifrån hallen leder en trappa ner till källarplanet. På källarvåningen finns ett disponibelt utrymme, samt de vanliga utrymmena för panna, tvättstuga och matkällare. Den här hustypen uppfördes på tomter om 500 kvm, samt om tomter som är 350 kvm. Husen förses inte med gavelfönster och placeras i en gavel på tomten, detta för att avskilja de olika tomterna, samt minimera insynen mellan husen.[110]

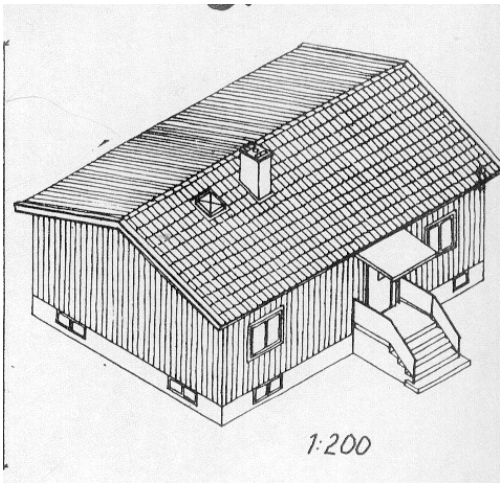
Beräknad byggnadskostnad vid standardutförande kr 9,700[111]

[105] Stockholms stads småstugor, 1935, s 4
[106] Ibid.
[107] Stockholms stads småstugor, 1927-57, 1979
[108] Ibid
[109] Ibid
[110] Stockholms stads småstugor, 1935, s 4
[111] Stockholms stads småstugor, 1936, s 8

Hustyp V från 1934 [112]

Hustyp VI uppfördes mellan åren1935-43 och är precis som hustyp V en enplansvilla. Hustyp VI skiljer sig från typ V i det avseende att det på bottenvåningen har tre rum och kök, detta på bekostnad av det stora vardagsrummet i hustyp V. Huset är också något större, 9,60 m x 6,60m, tillskillnad mot 7,95 x 6,60 i hustyp VI. I övrigt finns inga skillnader mellan husen.[113]
Beräknad byggnadskostnad vid standardutförande kr 11,000[114]

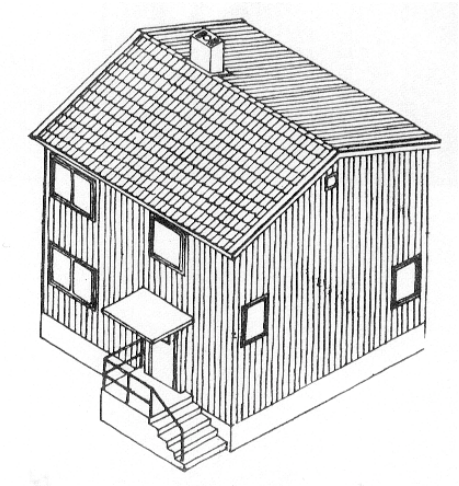

Hustyp VI från 1934 [115]

Hustyp VII byggdes mellan åren 1935-37 och är en tvåplansvilla. [116] Hustyp VII är tillskillnad från hustyp IV en kvadratisk byggnad. På bottenvåningen finns vardagsrum med matvrå, kök, toalett och tambur. På övervåningen finns tre rum och hall. På källarvåningen finns på det sedvanliga sättet ett disponibelt utrymme, tvättstuga, pannrum och matkällare.

[112] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979
[113] Stockholms stads småstugor, 1935, s 5
[114] Stockholms stads småstugor, 1936, s 8
[115] Stockholms stads småstugor 1927-57
[116] Ibid.

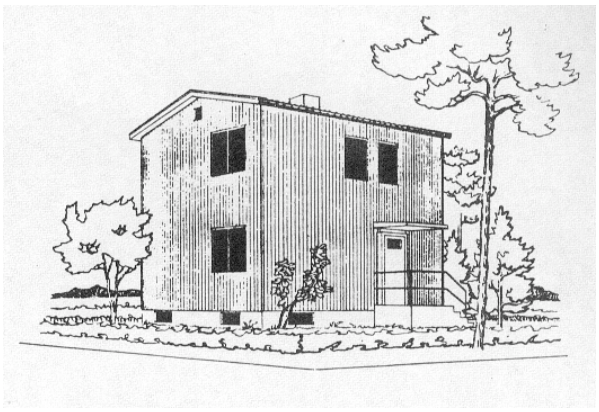
Beräknad byggnadskostnad vid standardutförande kr 12,500[117]

Hustyp VII från 1937 [118]

Hustyp VIII uppfördes mellan åren 1938-39, alltså bara under ett år som Norra Ängby utbyggdes. Det är den största hustypen och i försäljningsbroschyren från 1938 kan man läsa; ”Denna hustyp får endast uppföras av sådana barnrika familjer, som äro berättigade att erhålla statligt familjebidrag”[119]. Bottenvåningen innehållet ett rymligt vardagsrum, hall och ett rymligt kök. Övervåningen kan inredas med två alternativt tre rum. Här finns också toalett och tre garderober. I källarvåningen finns ett disponibelt utrymme samt pannrum, tvättstuga och matkällare. [120]

Byggnadskostnaden beräknades till kr 13.700[121]

Hustyp VIII från 1938-1939 [122]

[117] Stockholms stads småstugor, 1936, s 8
[118] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979
[119] Stockholms stads småstugor, 1938, s 11
[120] Ibid.
[121] Ibid.
[122] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979

4.3 Sammanfattning

Efter sekelskiftet kom en omfattande litteratur ut om egnahemsbygge där framförallt tre skrifter är av intresse. Ragnar Östberg beskrev i *Ett hem* hur varje enskild byggare skulle bygga för eget intresse. Östberg framhöll också vikten av ljus och rummens placering efter väderstreck. Även Rudolf Enblom beskrev i *Ett hem på landet* vikten av ljus och rummens placering efter väderstrecken. Enblom riktade sig direkt till byggherren och beskriver för- och nackdelar med att bygga själv. G.H. Sandberg vände sig mot massproducering av mönstervillor och förespråkade den individualiserade villan. Sandberg förespråkade även ett dagrum, som skulle vara en naturlig samlingsplats, framför ett vardagsrum som inte användes.

I de två försöksområdena i Bromma och Enskede byggdes hustyperna Träkol och Knivsta. Hustyperna skiljer sig år framförallt vad det gäller taket, där det ena huset har ett brutet och det andra har ett flackt sadeltak. För Norra Ängbys del finns hustyperna I-VIII. De har antingen ett, ett och ett halvt eller två våningsplan. Husen är ganska lika exteriört. Samtliga har ett flackt eller ett brant sadeltak och stående träpanel. Fönstren var från början oftast spröjsade men från 1933 började man uppföra ospröjsade fönster. Antalet rum varierar efter husets storlek. Kostnaderna för huset följer logiskt storleken på villorna, där det största är det dyraste och de minsta det billigaste.

5. FÄLTSTUDIER

5.1 Området Norra Ängby

Norra Ängby tillhör stadsdelen Bromma som ligger en mil sydväst om Stockholms centrum. Området är Stockholm största sammanhängande småstugeområde och omfattar ungefär 1500 stugor och ett fåtal radhus. Området är byggt på den mark som innan lantegendomsförvärven tillhörde Stora Ängby Gård[123]. Britt Wisth beskriver Norra Ängby i *Stockholm utanför tullarna* (2003): ”Här fanns förr skogsbeklädda höjdpartier omgivna av bördig åkermark, och det är fortfarande de gröna höjderna som dominerar intrycket, medan åkrarna fyllts med småhus som idag omges av frodig trädgårdsgrönska.”[124] Här finns både ljusmålade och mörkare oljemålade hus med locklistpanel. Igenom hela området går Beckombergavägen som blivit en allégata med lönnar som kantar vägen. På båda sidor om Ängby slott, går också gator av allékaraktär. I området finns också ett torg som är ett perfekt exempel på Unwins tankar om *the village green* och småstadstorget. Här finns ett rektangulärt planterat område i mitten, som på sommaren kläs av en midsommarstång och på vintern av en julgran. Torget omringas av långa tvåvåningshus, med utrymme för ett fåtal butiker i bottenvåningen. Torget med mataffär, pizzeria och kafé fungerar än idag som en naturlig samlingsplats för Norra Ängbyborna.

5.2 Fältstudie 1 - Bronsluren 8

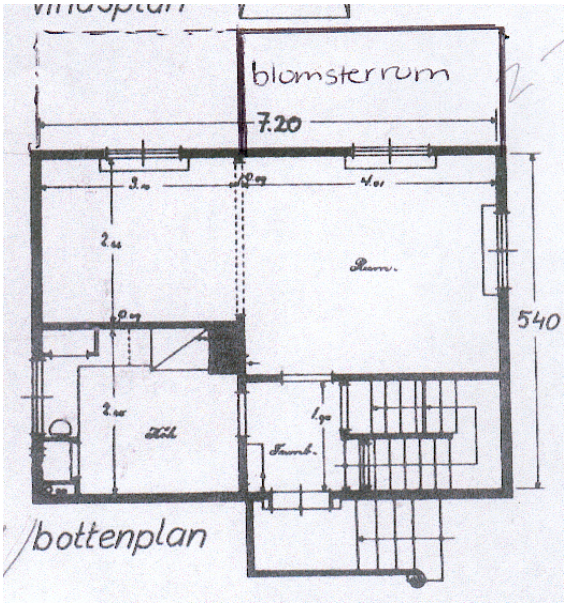
Huset Bronsluren 8 är belägen i utkanten av den kulle som i folkmun kallas ”tjänstemannakullen”[125]. Huset byggdes 1933 och är ett tvåplanshus av hustyp IV[126]. Huset hade ursprungligen tomträtt som är undertecknad av stadsingenjör Olof Myrberg 1933. 60 år senare, då tomträtten gick ut, friköptes tomten.

Exteriörbeskrivning

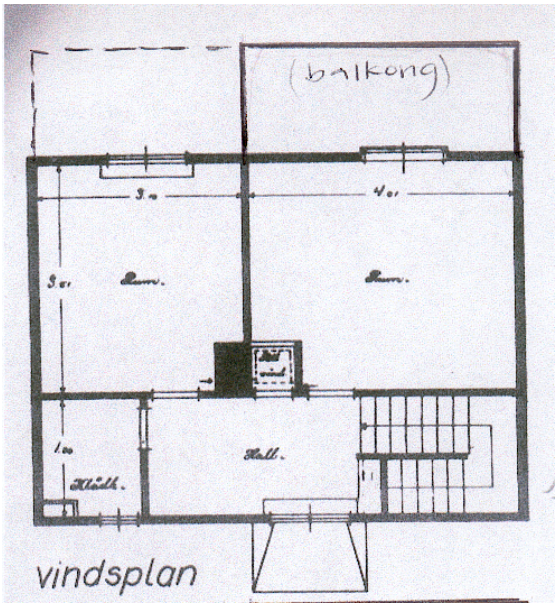
Huset är placerat på en plan tomt om cirka 50 kvadratmeter och står på lermark. På tomten finns enstaka ursprungliga träd bevarade, exempelvis ett antal äppelträd. Det finns också flera granar och ekar på granntomterna. Att det ursprungligen har varit ett skogsparti är tydligt.

[123] Stora Ängby Gård heter idag Ängby slott
[124] Wisth, Britt, *Stockholm utanför tullarna*, 2003, s 381
[125] Muntlig källa Sune Lindkvist
[126] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979, s 17

Huset är i två plan med ett flackt sadeltak som är belagt med betongpannor, ett billigare alternativ till tegelpannor. Fasaden består av gulmålad träpanel. Till viss del finns den ursprungliga locklistpanelen kvar, men en del har bytts ut vid renovering. Grunden är av betong, och ägaren berättar att bottendelen av grunden är tunn och man har haft problem med sprickor i golvet. Skorstenen är placerad i mitten av huset och innehåller en rökkanal. Skorstenen är murad och klädd med plåt. Rökkanalen är kopplad till värmen i huset och ger därför inte utrymme för någon öppen spis. Entrén finns mot gatan i husets nordvästliga riktning och består av en trappa i gjuten betong. Över ytterdörren finns ett plåttak. Huset har en veranda som sträcker sig över hela fasaden på den sydöstra sidan och ligger mot trädgården.

Bottenplan till hustyp IV med inritat blomsterrum och tillbyggnad från Bronsluren 8 [127]

Vindsplan till hustyp IV med balkong och tillbyggnad inritat [128]

Interiörbeskrivning

Planlösningen överensstämmer i stort med den i hustyp IV som byggdes 1933. En avvikelse är en ursprunglig tillbyggnad på bottenplanet. Huset var alltså när det uppfördes inte rektangulärt, utan byggdes med en L-form med det extra rummet. Bottenplanet och källaren omfattar vardera 48 kvm och det övre planet 40 kvm. Husets spis stod från början i mitten av huset och köket var litet. Idag har ytterligare en tillbyggnad skett ut i anslutning till köket, som utgör ett matrum, och den öppna planlösningen mellan matrum och kök gör att köket

[127] Stockholms stads småstugor 1927-57, 1979, s 17
[128] Ibid.

upplevs som rymligare. På bottenvåningen ligger köket i nordlig riktning och det stora vardagsrummet i söderläge. Verandan som täcker fasaden ligger i sydostligt läge. På övervåningen har båda sovrummen fönster som ligger mot sydost. Fönstren är kvadratiska med två fönsterglas. Uppvärmningen sker i dag med olja, i den ursprungliga kokspannan.

Huset har många tydliga drag av en tidig funktionalism, men locklistpanelen som ett kvarliggande drag av 20-tals-klassicism. Huset har tvåluftsfönster, fasaden är ren och taket är flackt, enligt funktionalismens ideal, men man kan också se ett drag av 20-talsklassisim i de sexspröjsade fönstrena i blomsterrummet. Bronsluren 8 har sovrummen i sydlig riktning och köket i nordlig riktning, vilket överensstämmer med tankarna i mönsterböckerna.

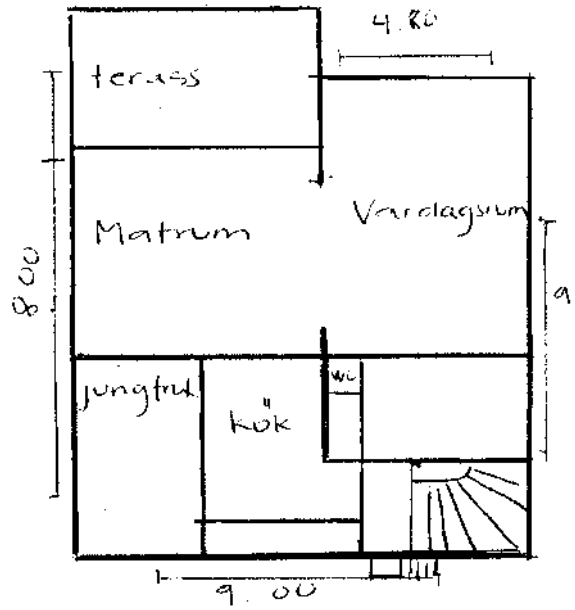
5.3 Fallstudie 2 - Bronsyxan 5

Huset Bronsyxan 5 ligger högst upp på den kulle som kallas ”tjänstemannakullen”. Huset är i två plan och finns inte med som en hustyp i stadsbyggnadskontorets sammanställning. Det är individuellt ritat för den tjänsteman som ursprungligen bodde i huset.[129] Huset är byggt 1993 och omfattar 144 kvm. Husets ägare har friköpt tomten från det ursprungliga tomträttsavtalet.

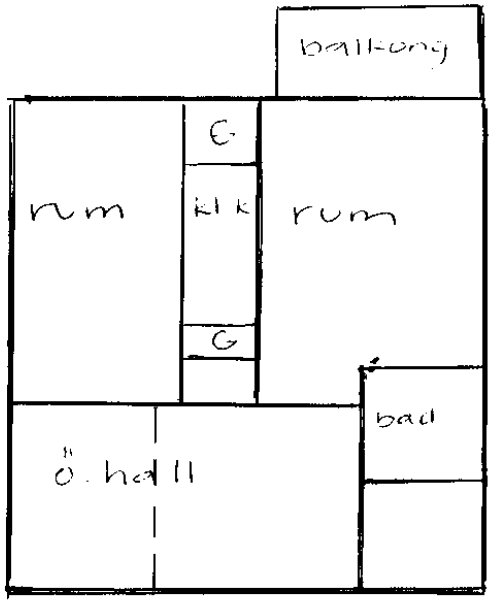
Exteriörbeskrivning

Huset är byggt på berggrund vilken därför till viss del är schaktad och sprängd. Tomten är idag plan och omfattar drygt 500 kvadratmeter. Kring huset finns ekar och björkar kvar av den ursprungliga vegetationen och i kvarterets utkant tar en liten skogsremsa vid. Bjälklaget av betong och i övrigt består grunden av putsad lättbetong. Husets tak är ett flackt sadeltak med betongpannor. Skorstenen är murad i tegel och klädd med plåt. Huset har en veranda som ligger i vinkel, mot trädgården och ovanpå verandan är en balkong placerad. Entrén ligger mot gatan, i nordöstlig riktning. En gjuten betongtrappa med ledstång leder till ytterdörren som skyddas av ett plåttak. Fasaden består av en liggande träpanel som är ursprunglig. Fönster och entré är inte symmetriskt placerade i fasaden. På 50-talet lades eternitplattor på fasaden och senare täcktes denna av plåt. På 1990-talets togs plåt och eternitplattor bort och den ursprungliga fasaden renoverades.

[129] Muntlig källa Sune Lindkvist

Bottenplan, gjord efter ägarens ritning[130]

Övervåning, plan gjord efter ägarens ritning. Streckad linje anger en tillkommen vägg[131]

Interiörbeskrivning

På bottenvåningen finns köksavdelning med tillhörande jungfrukammare. Köket och skafferiet ligger i norr. Köksspisen låg ursprungligen i ett centralt läge i huset. Resterande del av bottenvåning har en öppen planlösning med matrum och vardagsrum i sydväst. Från matrummet finns dörren ut till verandan, som ligger mot söder. På bottenvåningen finns även ett kapprum, en hall och w.c. I tamburen finns trappan ner till källarplanet, och i den större innanliggande hallen finns trappan till övervåningen. På det övre planet fanns ursprungligen en stor hall och två sovrum samt ett badrum. Det mindre sovrummet har fönster åt öster och det större sovrummet har fönster åt väster och söder. I den stora hallen har en tillkommit upp på 1990-talet så att övre våningen fått ytterligare ett rum. Från början värmdes huset upp av en kokspis i källaren med idag värms huset upp med bergvärme. På båda våningar finns toalett.

Huset har inte den typiska locklistpanelen, som var vanligt under framför allt 20-talsklassicismens hus och de funktionalistiska husen. Det finns dock andra tydliga drag av funktionalism, som den mörka fasadfärgen, den avskalade fasaden, det flacka sadeltaket och

[130] Gjord efter Sune Lindkvists ritning.
[131] Gjord efter Sune Lindkvists ritning.

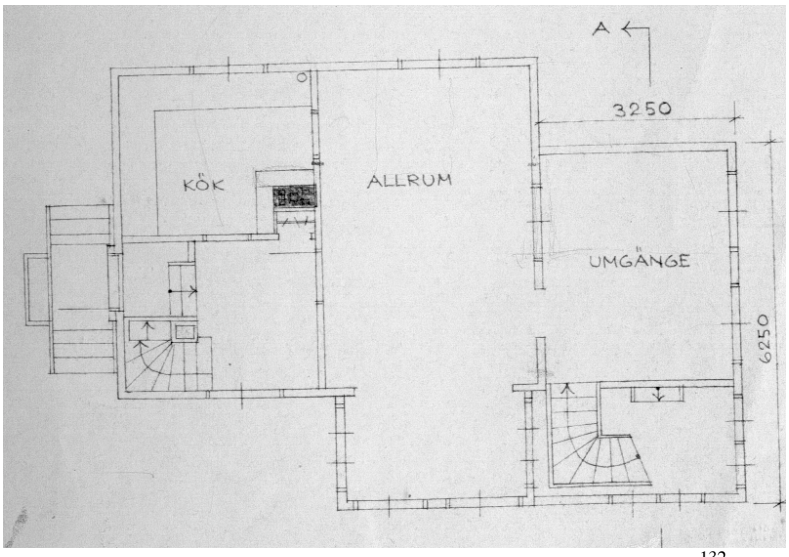
de en eller ospröjsade fönstrena. Bronsyxan 5 har sovrummen i sydlig riktning och köket i nordlig riktning, något som stämmer bra överens med tankarna i mönsterböckerna.

5.4 Fältstudie 3 - Långbågen 13

Huset Långbågen 13 ligger i det kvarter som ligger närmast Norra Ängby skola. Huset är i två plan och av hustyp IV. Tomträttskontraktet är undertecknat från 1931, men det är osäkert om huset uppfördes detta år eller året efter.

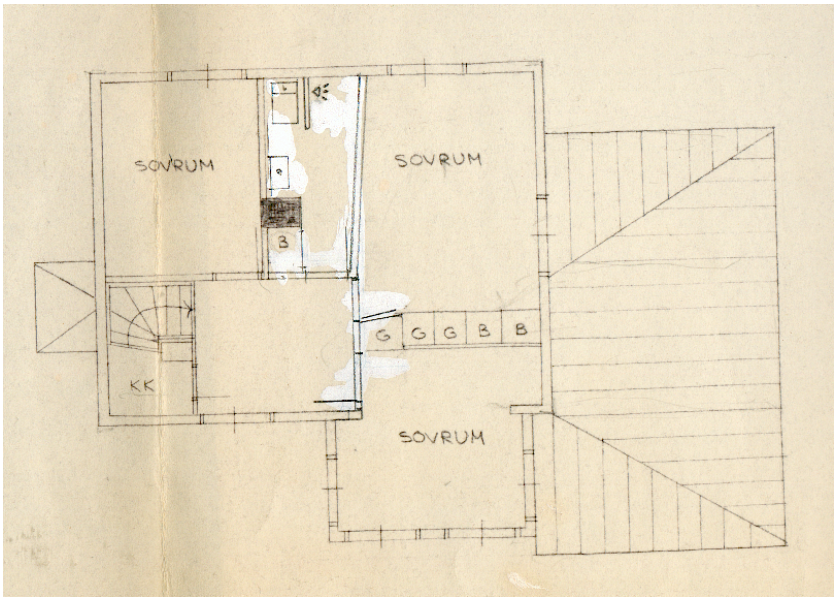
Exteriörbeskrivning

Huset är placerad på en plan tomt som är ca 500 kvadratmeter. Det ligger på ängsmark, vilket har orsakat sättningar i huset. På grund av husets sättningar har det blivit pålat i efterhand. Marken sluttar åt söder vilket gör att grunden delvis ligger över mark. Grunden är av betong och innehåller källarvåningen som är av suterrängkaraktär. Ursprungligen har ett garage funnits, som har inretts till ett rum. På trädgården finns enstaka träd kvar av den ursprungliga vegetationen exempelvis några äppelträd. Huset har ett flackt sadeltak med de ursprungliga tegelpannorna. Skorstenen är placerad i mitten av huset och innehåller en rökkanal. Husets planfigur hade från början en L-form, men har byggts ut och fått en oregelbunden form. Villan täcks av en gulmålad stående locklistpanel. Huset har ingen veranda, men en entré i källarvåningen som leder rakt ut i trädgården. Entrén i källarvåningen ligger i den tillbyggda delen. Fönstren är spröjsade och har sex eller fyra rutor. Fasadens fönster ligger i ursprungligt läge och är både rektangulära och kvadratiska.

Bottenplan med tillbyggnad [132]

[132] Ägarna Göran och Marie Söderbergs ritningar

Vindsplan med tillbyggnad [133]

Interiörbeskrivning

Tamburen är förhållandevis liten och innehåller trappan till källarvåningen. Från tamburen går en liten trappa upp till hallen på bottenplan. Från hallen finns dörrar till vardagsrum och kök. Köket ligger i nordlig riktning och ligger i ursprungligt läge. Den ursprungliga planlösningen skiljer sig från den i hustyp IV. Ett blomsterrum byggdes ursprungligen till, likt det i Bronsluren 8. I och med att väggar lyfts bort mellan vardagsrum, blomsterrum och utbyggnad, upplevs interiören på bottenplan som öppen. Utbyggnaden ligger mot trädgården och omfattar hela den södra delen av fasaden. Den ursprungliga planlösningen för det övre planet var identisk med den för typhus IV som tillkom 1932, med två sovrum. I det ena sovrummet, som ligger i nordvästlig riktning, fanns ursprungligen en tvättvrå. Det andra ursprungliga sovrummet ligger i sydlig riktning och hade från början fönster åt väst och balkong år öst. Idag är planlösningen ändrad och den balkong som låg över blomsterrummet är ombyggd till ytterligare ett sovrum. På övre plan finns nu mera även ett badrum. Från början fanns en kokspanna på nedre plan och i dag värms huset upp med olja. På nedre våningen finns det ursprungliga badrummet, och ett extra badrum är tillbyggt på övervåningen.

I likhet med Bronsluren 8 finns här drag från 20-tals klassicism, men framför allt kan huset ses som ett hus med tidig funktionalistisk arkitektur. Huset har tvåluftsfönster, taket är flackt

[133] Ägarna Göran och Marie Söderbergs ritningar

och fasaden är sparsamt utsmyckad med en locklistpanel. Precis som i Bronsluren 8 finns de 20-tals klassicistiska dragen framförallt i de sexspröjsade fönstrena i blomsterummet. Även i det här huset stämmer den nordliga riktningen på köket bra i med tankarna i mönsterböckerna. Det ena sovrummet placering i sydlig riktning följer mönsterböckernas råd till skillnad från det andra sovrummets placering i nordlig riktning.

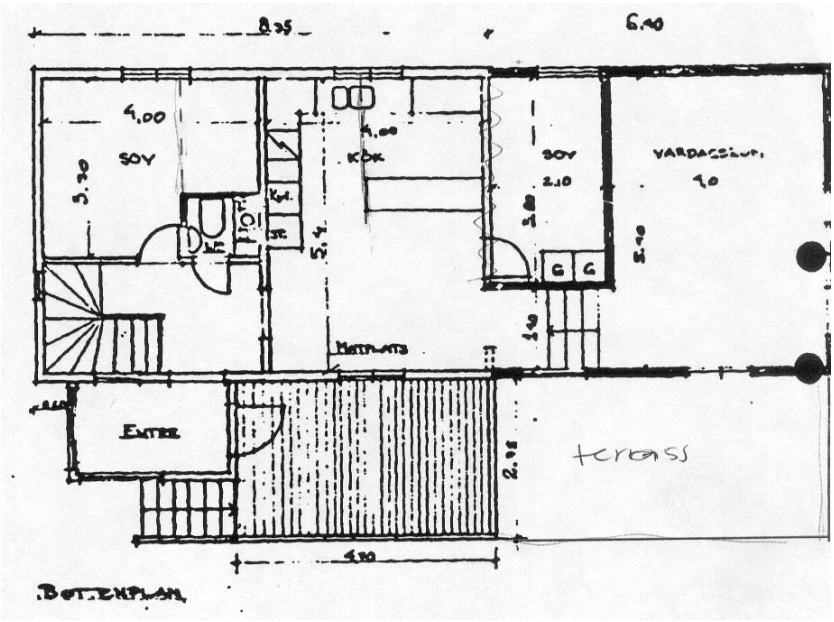
5.5 Fältstudie 4 - Nitnageln 15

Huset består av ett och ett halvt plan och är av hustyp III. Huset bygges 1931. Tomten friköptes ut från tomträtten 1995 och är därefter i privat ägo.

Exteriörbeskrivning

Huset ligger på äng och det har orsakat sättningar. För att förebygga dessa problem är huset pålat i efterhand. Huset är placerat på en tomt om ca 500 kvadratmeter och på tomten finns enstaka ursprungliga träd bevarade exempelvis äppelträd. Grunden till huset är låg med plats för en källare, vars fönster är synliga. Från början hade huset en rektangulär form, och den rektangulära formen har bevarats i den utbyggnad skett på den ena kortsidan. Takformen är ett brant sadeltak med en takkupa som numera innehåller ett badrum. På taket ligger tegelpannor och på den utbyggnad som finns ligger betongpannor. Skorstenen är placerad mitt i huset och innehåller förmodligen två rökkanaler, då det finns en öppen spis i källaren. Husets ursprungliga veranda är flyttad närmare trädgården, då utbyggnaden annars hade gjort att den kommit långt ifrån. Verandan är öppen. En inbyggd veranda på husets ena långsida fungerar som rymlig entré. Här finns en lång trappa i trä och stål som går upp till ytterdörren som är täckt av ett tak. Trätrappan är förmodligen inte original. Trappan till övervåningen är placerad i tamburen som ligger innanför entrén. Husets färgsättning har varierat genom åren från gul till rosa och nu till grön. Fasaden är av stående locklistpanel. Fönstren är original med kopplade fönster med en spröjs.

Interiörbeskrivning

Bottenplan med tillbyggnad [134]

I hallen, som ligger innanför tamburen, finns trappan till övervåningen och dörrar som leder till sovrummet på bottenplan samt kök och w.c. Idag har väggar tagits bort och gjort bottenplanets interiör öppen. Sovrummet i bottenplan, som på den ursprungliga planen ligger mellan kök och vardagsrum, är borttaget. Dessa rum skiljs endast av en köksbänk samt en liten trappa ner till vardagsrummet. Vardagsrummet byggdes ut 1976 och utbyggnaden utgör idag en väsentlig del av huset. Spisen låg ursprungligen mitt i huset, lika så en öppen spis i källarplanet. I dag är spisen flyttad och köket har gjorts rymligare. Inget rum för tjänstefolk har förekommit. Hur det övre planet från början var inrett är svårt att säga och den nuvarande ägaren vet heller inget om saken. I dag finns tre sovrum på det övre planet samt ett badrum. Två av sovrummen är små och har tidigare varit ett stort rum. Idag finns badrum på båda plan samt i källaren. Man kan tänka sig att badrum endast funnits källarplan i enlighet med planlösningen för hustyp III:30-31. Uppvärmningen sker idag med el, den ursprungliga uppvärmningen var kol.

Nitnageln 15 har 20-tals klassicistiska drag med det branta sadeltaket, de fyrspröjsade tvåluftsfönstrena och locklistpanelen som fortsatte in i funktionalismens 1930-tal. Huset har köket i öst, något som inte helt stämmer överens med mönsterböckernas tankar om köket i söder.

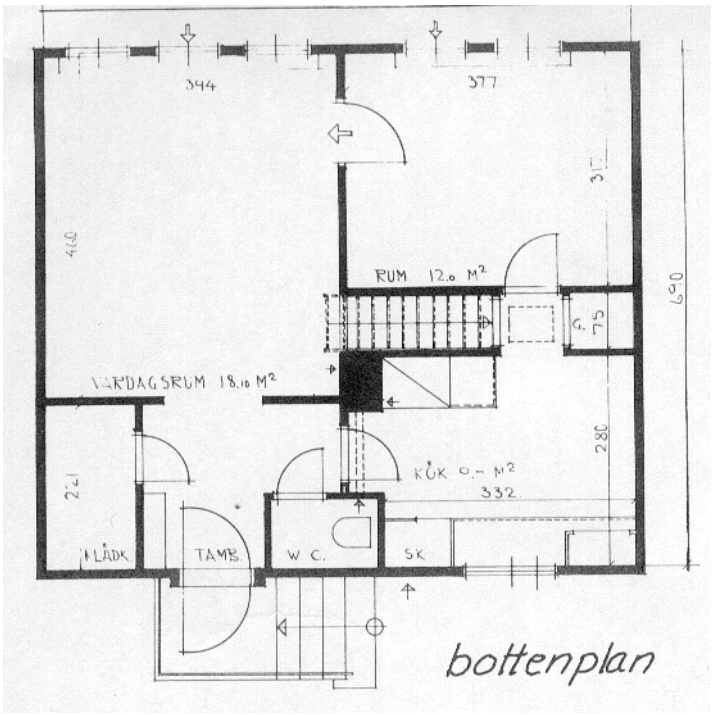
[134] Ägaren Anders Starfelts ritning

5.6 Fältstudie 5- Stridsyxan 2

Huset är ett enplanshus och byggdes 1935. Huset är av hustyp V och omfattade från början 70 kvadratmeter. Huset ligger på det som varit ängsmark och tomten är platt. Tomten är inte schaktad och huset är inte pålat. Entrén ligger mot gatan på husets ena långsida.

Grunden är gjord av betong och innehåller källaravdelningen. I grunden finns källarfönster. Taket är ett flackt sadeltak och på taket ligger tegelpannor. Under taket inryms en vind, som man kommer åt genom en lucka på taket. Husets form var från början rektangulärt men har idag en utbyggnad som gör att huset får en oregelbunden form. Skorstenen är belägen på mitten av huset och har endast en rökkanal. Huset har en ursprunglig veranda som ligger längs husets långsida, har fått vinkelform efter tillbyggnaden. Verandan ligger mot trädgården och har tak. Huset har en stående träpanel och är målat i gråblå färg. Det finns detaljer i vitt, som tillexempel vita fönsterkarmar. Fönstren är i rektangulär form och förhållandevis små utan spröjsar.

Interiörbeskrivning

Planlösning från hustyp V:35.[135]

[135] Planlösning från Stockholms stad småstugor 1927-57, 1979, hustyp V:35

Huset bestod från början av två rum och kök. Från en liten hall kom man in i köket, vardagsrummet och en stor klädkammare som har använts som ett extra rum. Trappan till källarvåningen gick i köket. Idag är huset ombyggt och trappan har flyttats från köket till hallen, där klädkammaren låg. På bottenvåningen fanns klädkammare, kök, vardagsrum och ett sovrum innanför köket. Idag har väggen mellan sovrummet och köket tagits bort och sovrummet utgör idag matplats.
Mellan matrummet och vardagsrummet är också väggen borttagen. Inget utrymme finns för tjänstefolk. Källaren var från början inte inredd, men innehåller idag ett sällskapsrum, ett sovrum och en stor garderob. I den ursprungliga villan fanns inga fönster på gavlarna, i enlighet med huset i hustyp V. Huset har blivit kraftigt tillbyggd och ombyggd. Idag omfattar villan 70 + 35 kvm i bottenplan och 70 kvm i källaren. Ursprungligen värmdes huset upp med kol och efter det installerades en värmepanna. Idag värms huset upp med bergvärme.

Huset Stridsyxan 2 har många tydliga drag av funktionalism med de ospröjsade fönstrena, locklistpanelen och det flacka sadeltaket. Huset har inga tydliga drag av 20-talsklassicism. Stridsyxan 2 har köket i nordlig riktning och sovrummet i sydlig i enlighet med vad som förespråkades i mönsterböckerna.

5.7 Sammanfattning och jämförelse

De undersökta husen är byggda mellan 1931 och 1935. Tre av husen Bronsluren 8, Bronsyxan 5 och Långbågen 13 är tvåplanshus. Ett enplanshus Stridsyxan 2 och ett som omfattar ett och ett halvt plan, Nitnageln 15 finns också bland de undersökta husen. Samtliga har en tomtareal på ca 500 kvadratmeter.

Marken som de undersökta husen står på varierar. Det hus som står på höjden, Bronsyxan 5, står på berg och grunden är därför sprängd och schaktad. Resterande hus står på jord och lermark och minst två av husen Nitnageln 15 och Långbågen 13 har blivit pålade. Samtliga hus har betonggrund. I Bronsluren 8 har man haft problem med att botten på grunden varit tunn och sprickor i golvet har förekommit. Alla hus, utom Bronsyxan 5 som ligger på höjden, har stående träpanel. Bronsyxan 5 har en liggande träpanel, som är den ursprungliga. Tre av husen har fasader som är målade i ljusa oljebaserade färger, Bronsyxan 5 och Nitnageln 15 har däremot en mörkare grön oljebaserad färg. Det är svårt att dra en slutsats angående fasadens färg, men generellt gäller att de ljusa gula och gröngråa färgerna i en träfasad kan hänföras till den 20-tals klassicistiska arkitekturen. Samtliga undersökta hus har ett flackt

sadeltak, utom det som omfattar 1,5 våningsplan, Nitnageln 15. De flacka sadeltaket är ett tydligt funktionalistiskt drag och det branta sadeltaket som ses i Nitnageln 15 är ett tydligt klassicistiskt drag med rötterna i nationalromantiken. I samtliga hus är skorstenen placerad i mitten på huset och innehåller bara en rökkanal. Det är däremot möjligt att Nitnageln 15 har två rökkanaler i skorstenssocken, då det finns en öppen spis i källarvåningen. Bland de undersökta husen har 1,5-planshuset Nitnageln 15, enplanshuset Stridsyxan 2 och ett av tvåplanshusen Bronsyxan 5 haft rektangulära planfigurer. Långbågen 13 och Bronsluren 8 har båda oregelbundna planfigurer då ett blomsterrum tillbyggts redan i uppförandefasen. Samtliga hur stämmer också bra överens med de planer för hustyper som redovisats. Detta gäller inte Bronsyxan 5. När det gäller denna fastighet som är specialritad stämmer bottenplans rumsplacering ganska väl överens med den som finns i typ IV huset Långbågen 13. Bronsyxan 5 har dock större areal på bottenvåningen.

När det gäller de tre tvåplanshusen, Bronsluren 8, Bronsyxan 5 och Långbågen 13, har samtliga en tambur vid entrén för att sedan avlösas av en större hall innanför. Långbågen 13 har också en trappa som leder från tamburen till den innanförliggande större hallen. I dessa hus har också trappan till källarplanet legat i tamburen och trappan till övre plan i den större hallen. 1,5-planshuset Nitnageln 15 har en stor tambur, som möjligen tidigare har varit en veranda och trapporna till källaren och övre plan har funnits i den innanförliggande hallen. I enplanshuset, Stridsyxan 2, hade ursprungligen tambur som ledde in till kök, vardagsrum och sovrum. Trappan i enplanshuset ligger inte som i det andra undersökta husen i hallen utan leder ner från köket. Samtliga hus utom Långbågen 13 har ingången på långsidan och alla hus utom Nitnageln 15 har ingången direkt mot gatan. Nitnageln 15 ligger precis som Långbågen 13 med ena kortsidan mot gatan, men entrén har ändå behållits på ena långsidan.

Hur de ursprungliga planlösningarna tett sig är svårt att slå fast då många av husen har varit föremål för kraftiga ombyggnader. Bronsyxan 5 är inte alls ombyggd, om man bortser från en uppsatt vägg och en utslagen. På bottenvåningen ser man att mellan matrum och vardagsrum har interiören ursprungligen varit öppen. I resterande fyra undersökta hus har interiören i bottenplan öppnats genom om- och tillbyggnader.

Nästan alla kök, i de hus jag undersökt ligger i nordlig riktning utom köket i huset med ett och ett halvt plan som ligger i östlig riktning. Endast ett av husen, Bronsyxan 5 som ligger på kullen, har haft en jungfrukammare. Den låg innanför köket på bottenplan men är borttagen till förmån för ett större kök. I de tre tvåplanshusen ligger sovrummen på övre planet. I

Bronsluren 8 och Långbågen 5 har de största sovrummen fönster i väderstrecken sydost. I Bronsyxan 5 har det största sovrummet fönster i sydväst. I enplanshuset låg det ena ursprungliga sovrummet i bottenplan och hade fönster åt söder. I huset med ett och ett halvt plan är det osäkert om den övre våningen från början var inredd. Samtliga tre tvåplanshus har barnkammaren eller det mindre sovrummet i övervåningen i sydlig eller östlig riktning. I enplanshuset fanns ingen barnkammare. Tydligt är att de tankar om rumsfördelning som fanns i mönsterböckerna, och som togs upp i den 20-tals klassicistiska arkitekturen, finns i samtliga av villorna.

Samtliga hus var från början uppvärmda med kol- eller kokspanna. Idag har Nitnageln 15 eluppvärmning och Långbågen 13 samt Bronsluren 8 oljepannor, medan de två resterande har installerat bergvärme. Samtliga hus hade innan tillbyggnader endast ett badrum i källarplan utom Bronsyxan 5 som även hade en toalett på bottenvåningen.

5.7.1 Stildiskussion

Villorna i Norra Ängby började byggas precis efter funktionalismen slagit igenom på allvar i Sverige i och med världsutställningen i Stockholm 1930. Man kan också tydligt se olika funktionalistiska drag i småstugorna i Norra Ängby. Generellt är de sparsamt utsmyckade med rena ytor. De allra flesta fasaderna är klädda med en locklistpanel som började uppföras under 20-talet. I mina undersökta villor har en och tvåplanshusen flacka sadeltak, som var vanligt under funktionalismen. Tvåplanshusen har över lag tvåluftsfönster som är enspröjsade, något som är ett tydligt funktionalistiskt drag. Än mer funktionalistiskt blir det i enplanshuset som har tvåluftsfönster utan spröjsar. Ser man också till fasadbilderna till enplanshuset med hustyp VI ser man att det blev vanligt att sammankoppla de små ospröjsade fönstrena i fasaden. Något som man kan se också utvecklas i de tvåplanshusen, hustyp VII och VIII, som är byggda efter 1937 och som på många sätt kan ses som helt funktionalistiska utan några detaljer från klassicismen. Fasadernas kulörer varierar idag mellan ömsom ljusa oljefärger och ömsom mörkare fasadfärger som grönt och mörkt rött. De vanligaste ursprungsfärgerna på fasaden förefaller snarare vara de mörka funktionalistiska färgerna, än de ljusa 20-tals klassicistiska. Gemensamt i husen är också att fasaderna inte är symmetriskt utformade vad gäller fönsters och entrés placering, något som var vanligt i klassicismen.

I husen kan man ändå se andra drag av 20-tals klassicism och då framförallt i huset med ett och ett halvt plan Nitnageln 15. Huset har ett brant sadeltak, som var vanligt under 20-talet

och har även snickerier på fasaden målade i en mörkare ton än fasadfärgen. Fönstrena har även varit fyrspröjsade tvåluftsfönster, något som inte kan ses som ett funktionalistiskt drag utan snarare ett klassicistiskt. Generellt kan också den stående locklist panelen ses som något de funktionalistiska trähusen låtit vara kvar från de 20-talsklassicistiska. I en av tvåplanshusen, Långbågen 8, kan man också se att blomsterrummet försetts med tvåluftsfönster som är sexspröjsade, ett tydligt klassicistiskt drag. Att de klassicistiska dragen framförallt kan ses i villan med ett och ett halvt plan kan bero på att det var det huset som småstugebyrån utvecklade först.

Skorstenarna är placerade i mitten av husen, någon som inte förefaller vara en del i en symetrisk komposition utan snarare ett praktiskt medel för att sprida värmen i de olika rummen, enligt tankarna i mönsterböcker från början av 1900-talet. Vidare stämmer planlösningen i villorna väl överens med tankarna om rummen placering efter väderstreck som återfinns i mönsterböckerna och som anammades under 1920-talet. I samliga hus, utom ett, ligger köken i nordlig riktning. Sovrummen är också placerade i sydlig eller sydöstlig riktning i enlighet med vad författarna av mönsterböckerna har rekommenderat.

Tydligt är att husen har en tydlig prägel av de mönsterböcker, som togs fram i början av 1900, vad avser rumsfördelningen. Husen är inte nämnvärt präglade av nationalromantikens ideal, men däremot hänger många av 20-talsklassicismens tankar kvar i husen och framförallt i huset med ett och ett halvt plan, med det flacka taket och de fyrspröjsade fönstrena. Tydligt är också att tvåplanshusen ligger närmast funktionalismen med rena ytor, flackt sadeltak och tvåspröjsade tvåluftsfönster. Men även två av dessa hus finns drag av klassicism med de sexspröjsade fönstrena i blomsterrummen.

6. SLUTDISKUSSION

Området Norra Ängby är ett resultat av den bostadspolitik som bedrevs under 1900-talets första decennier. Stadens ingripanden för att avhjälpa bostadsbristen kom att bli avgörande för dels trädgårdsstädernas placering, dels för deras utseende. Innan samhällsdebatten tog fart och staden ingrep för bostadsbristens avhjälpande, uppfördes hus i stadens utkant på spekulation som resulterade i dålig och okontrollerad bebyggelse som kåkstäder.
Motioner som talade för arbetarnas sak väcktes i Stockholms Stadsfullmäktige. Resultatet av motionerna blev ett försök om 200 småstugor på stadens förvärvade landområden. Efter ett stort intresse beslutades att ytterligare småstugor skulle uppföras. Egnahemslån och upplåtelsen av en tomträtt gjorde det möjligt för arbetare att bygga ett eget hem. Vidare var det standardiseringen av byggmaterial och yrkeskunniga i byggande på småstugebyrån som möjliggjorde för arbetare utan någon yrkeserfarenhet att uppföra husen.

Begreppen villa och stuga har varit komplicerade, då inget av begreppen passar bra in på husen i Norra Ängby. Idag är de flesta hus tillbyggda och priserna är jämförbara med villor i exklusivare förorter. Begreppet stuga känns helt främmande när man talar om Norra Ängby. Begreppen egnahem respektive småstugeområde har emellertid båda förekommit för de hus jag beskriver. Beteckning att föredra för områdena Enskede och Norra Ängby torde också vara småstugeområde, då det är det namn de givits av Stockholms stad. I de broschyrer som småstugebyrån gett ut samt i sammanställningen *Stockholms stads småstugeverksamhet 1927-57* (1979) används endast benämningen småstugeområde. När det gäller begreppet egnahem används det framförallt för de hus som är ett resultat av den lånefond som inrättades av staten 1904, tillskillnad från, småstugor, som används för de hus som är ett resultat av egnahemslånen som staden beviljade för småstugeområdena efter 1924.

När det gäller de olika hus som uppfördes i Norra Ängby kan man se att det fanns en viss valfrihet i vilken typ av byggnad som skulle uppföras. Standardiseringen gjorde att husen fick ett liknande yttre med ett sadeltak och locklistpanel men efter vad plånboken tillät kunde arbetarna välja storlek på huset. Man hade också i vissa hustyper möjlighet att, om plånboken tillät, bygga ut en blomsterveranda, som jag sett i två av de undersökta husen om två plan. Valde man en stuga om ett och ett halvt plan kunde man välja att inreda det övre planet direkt, eller låta det vara oinrett tills man behövde ytan alternativt när ekonomin tillät.

De fem hus jag har undersökt, har individuellt sett ursprungligen stämt väl överens med planlösningen i sin respektive hustyp. Man har kunnat se vilken hustyp huset tillhör, trots att de flesta är mycket om- och tillbyggda. Detta med undantag för Bronsyxan fem. Jag har i mina fältstudier också lagt märke till att det var möjligt att uppföra ett hus med tomträtt, men som inte riktigt stämmer överens någon av de angivna hustyperna. I Bronsyxan 5 ser man på fasaden, som inte är av stående locklistpanel, att huset även kunnat uppföras utan hjälp av den standardiserade husstommen.

Den kulle som i folkmun kallats ”tjänstemannakullen” har varit intressant i det avseende att det enda hus som jag undersökt i mina fältstudier, Bronsyxan 5, legat just där. Den nuvarande ägaren, Sune Lindkvist, berättar att den ursprunglige byggaren av huset var en tjänsteman. I sammanställningen av *Stockholms stads småstugeverksamhet 1927-57* (1979) kan man läsa att småstugeområdena byggdes för arbetare och lägre tjänstemän. Att det skulle vara en tillfällighet att kullen kallas tjänstemannakullen och att det hus som jag undersökt på kullen är det största och också det enda individuellt utformade husen i min undersökning, har jag svårt att tro. Då undersökningen inte är underlag nog för en generell bedömning, lämnar jag det vid att byggherrens status förmodligen hade inverkan på vilken tomt huset uppfördes på.

Några tydliga drag av nationalromantik tycker jag mig inte kunna se i villorna utan husens utformning är framförallt i funktionalistisk stil med få detaljer, ospröjsade fönster och en locklistpanel som dröjde kvar från klassicismen. Man kan också se klassicistiska drag, framförallt i huset med ett och ett halvt plan som också liknar den hustyp som småstugebyrån uppförde redan 1927 genom hustyperna Träkol och Knivsta. Tankarna om rummens fördelning efter väderstreck som finns i mönsterböckerna togs upp under 20-talets villabyggen. I husen som jag har undersökt i Norra Ängby, som byggdes under när funktionalismen växte sig stark på 1930-talet, kan man se att tankarna om rummens placering i förhållande till väderstreck fanns även då.

7. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

STOCKHOLM

Tekniska nämndhuset, *Småstugebyråns arkiv*

Muntliga källor

Hans Hallgren, Bronsluren 8 2005-12

Sune Lindkvist och Pille Lindkvist Papp, Bronsyxan 5 2005-12

Göran och Marie Söderberg, Långbågen 13 2006-01-03

Anders Starfelt, Nitnageln 15 2006-01-03

Andreas Josefsson, Stridsyxan 2 2006-01-05

Tryckta källor och anförd litteratur

Ahlberg, Gösta *Stor-Stockholms befolkningsökning 1850-1950* Stockholm 1958

Bergholtz, Ad, *Egnahemsfrågan. : Kort redogörelse för egnahemskomitténs betänkande den 22 juni 1901 och k. m:ts proposition till 1904 års riksdag*. Frisinnade landsföreningens meddelanden. N:r 14 = 1904:2. Stockholm 1904

Berlin, Karl ”Den svenska egnahemslitteraturen” *Teknisk tidskrift* 1909

Björk, Cecilia & Reppen, Laila *Så byggdes staden* Stockholm: Svensk byggtjänst, 2000

Dahlberg, Axel *Småstugebyggandet i Sverige* Stockholm 1943

Dahlberg, Axel ”Stockholms trädgårdsstäder”, i Ström, Fredrik (red.) *Stor-Stockholms villastäder i ord och bild*, Stockholm: Åhlen och Åkerlunds förlag, 1942

Edler, Carl ”Stockholms stads småstugor”, i Ström, Fredrik (red.) *Stor-Stockholms villastäder i ord och bild*, Stockholm: Åhlen och Åkerlunds förlag, 1942

Enblom, Rudolf, *Ett hem på landet: En rådgifvare för byggherrar*, Stockholm: Nord. Bokh. 1908

Eriksson, Eva *Den moderna stadens födelse* Ordfrontsförlag Stockholm 1990

Koch, G.H von ”Bostadsnöden i huvfudstaden” *Social tidskrift* nr 8 1902

Lepasoon, Urve *Byggnaders särdrag: stilhistorisk handbok 1880-1960* Boverket Karlskrona 2001

Malmström, Birgit *Från hyreskasern och mörka prång till småstuga med sol och fågelsång: Tillägnad Axel Dahlberg* Småstugebyrån, Stockholm 1945

Norra Ängby: Ett program för din närmiljö, information från byggnadsnämnden Stockholm 1978

Norra Ängby trädgårdsförening 60 år: jubileumsnummer av tidningen Norra Ängby. 1991

Prop nr 92:1899

Rådberg, Johan *Den svenska trädgårdsstaden* Byggförlaget Stockholm 1994

Sandberg, Gustaf Hugo *Om villor och egnahemsbyggnader* Stockholm: Björck och Börjesson 1908

Sandbärg, Gustav ”Ett rum och kök” *Social tidskrift* nr 5 1901

Stavenow-Hidemark, Elisabet *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925* Stockholm 1976

Stockholms stads småstugebyggen 1932, Småstugebyrån

Stockholms stads småstugebyggen 1933, Småstugebyrån

Stockholms stads småstugebyggen 1934, Småstugebyrån

Stockholms stads småstugebyggen 1935, Småstugebyrån

Stockholms stads småstugebyggen 1936, Småstugebyrån

Stockholms stads småstugebyggen 1938, Småstugebyrån

Stockholms Stads Småstugor 1927-57: En sammanställning av hustyper, underlag för om- och tillbyggnader, Stockholms stadsbyggnadskontor. Stockholm 1979

Swärd, Hans ”De sociala kartläggningarna och hemlöshetsfrågan” *Socialvetenskaplig tidskrift* 2-3 2003

Wisth, Britt *Stockholm utanför tullarna: nittiosju stadsdelar i ytterstaden* Stockholm 2003

Östberg, Ragnar *Ett hem – Dess byggnad och inredning* Stockholm: Albert Bonniers Förlag 1905